

Opgedoken

Herbert Lebram

De veelbewogen eerste helft van de twintigste eeuw als
décor voor de levensgeschiedenis van een joodse Berlijner,
die twee jaar in Alkmaar zat ondergedoken.

Uitgeverij Louise

Als kind van een Duits-joods gezin wordt **Herbert Lebram** in 1901 in Berlijn geboren. Hij groeit op in een sfeer van vurige vaderlandsliefde voor het Duitse Keizerrijk. Tal van familieleden sneuvelen tijdens de Eerste Wereldoorlog en hijzelf was graag voor Duitsland ten strijde getrokken. Maar daarvoor is hij te jong.

Des te groter is de schok over uitsluiting en vervolging van het joodse bevolkingsdeel nadat in 1933 de Nationaal Socialisten in Duitsland aan de macht zijn gekomen.

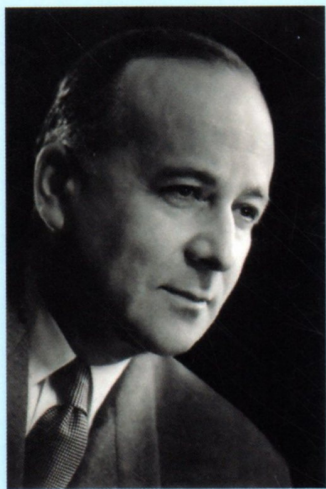
In februari 1939 vluchten Herbert Lebram en zijn vrouw Ursula naar Amsterdam. De weinige bezittingen die ze mee mogen nemen, zitten in een hutkoffer.

Ingehaald door de Duitse bezetter zit het echtpaar Lebram in mei 1940 opnieuw in de val. Het lukt hen om in 1943 in Alkmaar een onderduikadres te vinden.

Er volgen meer dan twee jaar angst voor ontdekking, honger, kou en uitzichtloosheid. Maar ze overleven. In Alkmaar begint in mei 1945 letterlijk de victorie!

Weer opgedoken, beginnen Herbert en Ursula in Amsterdam een 'tweede leven'. Zij krijgen in 1951 de Nederlandse nationaliteit. Maar zijn geboorteland en vooral Berlijn zoals het vroeger was, laten Herbert Lebram niet los.

Op hoge leeftijd probeert hij het verleden al schrijvend terug te halen. Hij slaagt hierin op een voortreffelijke manier.

'Herbert Lebram kon, dankzij medeburgers met *Zivilcourage*, in Nederlandse onderduik overleven. Hij heeft zijn belevenissen zo mooi opgeschreven, dat je heel dicht bij die tijd komt, en bij omstandigheden die wij ons anders niet meer zouden kunnen voorstellen. Het is daarom een waardevol boek.'

Ad van Liempt

'Ik ben blij dat ik het gelezen heb. Deed me erg denken aan de dagboeken van Victor Klemperer.'

Ed van Thijn

'Een prachtig document.'

Börsenblatt (weekblad van de Duitse boekenbranche)

'Een authentiek levensverhaal dat duidelijk maakt hoe je zelfs in de allerhoogste nood je menselijke waardigheid kunt behouden. Zeer de moeite waard.'

Literatur Portal Versalia

'Handgeschreven herinneringen in boekvorm getuigend van verwijfeling, rouw en vaderlandsliefde. Maar ook van grote veerkracht. Met anekdotes die de historische setting ondersteunen.'

Tip Berlin (14-daagse cultuurgids)

www.uitgeverijlouis.nl

9 789081 621748 >

Herbert
Lebram
Opgedoken

Herbert Lebram

Opgedoken

**De veelbewogen eerste helft van de twintigste eeuw als
décor voor de levensgeschiedenis van een joodse Berlijner,
die twee jaar in Alkmaar zat ondergedoken.**

Oorspronkelijke titel *Im Versteck*

In 2009 uitgegeven
door Rohnstock Biografien
i.s.m. Verlag Barbara Budrig.
De originele Duitse tekst van
Herbert Lebram is geredigeerd
door Michael Lennackers.
Vertaling: Irene Lebram

Colofon

Tekst: Herbert Lebram
Beeld: privécollectie Irene Lebram
Foto Dave Philips pag. 45: © Ellen Koster-Philips
Foto's pag. 49 en 149: © Kees Blokker
Vormgeving en opmaak: Vorm J&F, Grou

Copyright Nederlandse vertaling:
© Irene Lebram 2011
Copyright historische achtergrondsheets:
© Dr. Volker Jakob en Annet van der Voort

Uitgever: www.uitgeverijlouis.nl
Druk: Copy Service Leeuwarden
ISBN: 978-90-816217-4-8

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, internet of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Onderduiken

- 10 Het proces
- 20 Emigratie
- 29 Onder emigranten
- 37 De bezetting
- 49 Het onderduikadres

Herinneringen

- 58 IJzer in ruil voor goud
- 69 Maart tot december 1943
- 73 Kinderjaren in een andere wereld
- 87 Januari tot mei 1944
- 90 Clarissa of tussen dansmuziek en werkelijkheid
- 104 Mei tot september 1944
- 107 Jong weduwe
- 116 Oktober 1944 tot maart 1945
- 118 Berlijnse mode
- 127 Maart tot mei 1945

Terugkeer

- 130 Opgedoken
- 134 Herdenken
- 136 Aantekeningen uit het 'tweede leven'
- 156 Nawoord

Historische achtergrondschets

- 162 De Duitse joden en het nationaalsocialisme

Klagelied eines Untergetauchten

*Immer nur gefangen!
Hinter geschlossenen Gardinen.
Immer nur Verlangen,
An Tagen, die endlos schienen.*

*Immer nur gefangen!
Von Menschen mit Tücke und List.
Immer nur umgangen,
Als ob man aussätzig ist.*

*Immer nur gefangen!
Durch Menschen um die Ruh' gebracht.
Nur Beben und Bangen
In langer, schlafloser Nacht.*

*Immer nur gefangen!
Hungernd bei Kälte und Leid.
So sind wir gegangen
Den Weg durch grausige Zeit.*

Herbert Lebram, Winter 1944

Klaaglied van een onderduiker

Steeds maar gevangen!
Achter gesloten gordijnen
Steeds maar verlangen
Alle dagen die eind'loos schijnen

Steeds maar gevangen!
Door mensen doortrapt en gemeen
En in hun gangen
Gaan ze steeds om ons heen

Steeds maar gevangen!
Door mensen tot wanhoop gebracht
Sidd'rend door angst bevangen
In de lange, slapeloze nacht

Steeds maar gevangen!
Honger en kou als dag'lijkse strijd
Zo zijn we gegaan
De weg door een gruwelijke tijd

Zomer 1944, in donkere bloemetjesjurk Ma Van Hartingsveldt temidden van familie, rechts boven op de foto onderduikers Ursula Lebram en Margot Lesser.

Onderduiken

Het proces

Het was laat in de middag, een werkdag in september 1938, kort voor sluitingstijd. In de showroom van mijn confectiebedrijf rond ik mijn werk af terwijl Ursula, mijn jonge vrouw, in het kantoor op mij wacht.

De deur vliegt open. Een boom van een kerel stormt naar binnen met een waakhond aan een dikke leren riem. Hij draagt een bruine rijbroek, zwarte hoge laarzen, een bruin hemd met een zwarte das. Zijn jas en hoed zijn ook zwart. Hij wordt op de voet gevolgd door een kleinere man in burger.

Ik ben verlamd van schrik. "Kan ik u helpen?" Ik beheers me zo goed en zo kwaad als het gaat.

"We willen Herbert Lebram spreken."

"Die staat voor u."

"Met wie sluit u 's avonds de zaak?"

"Met mijn vrouw. Ze komt me elke dag halen."

"Dan is ze er nu dus ook? Ik wil haar zien."

De hond trekt woest aan zijn riem.

Nadat ik haar heb geroepen, komt Ursel naar de showroom. De twee speurneuzen observeren haar heel nauwkeurig: 21 jaar, slank, schitterende benen, kleine neus, blauwe ogen en lichtblond haar. Van jongs af aan wilde ik met een niet joods ogend, knap meisje trouwen uit een goede joodse familie. Ursel voldeed volkomen aan mijn ideaal. Ze was het schoonzusje van Ernst Wallach. Met hem was ik op 1 oktober 1933 het confectiebedrijf *Lebram & Wallach* gestart.

Een jaar later leerde ik Ursel kennen, die als zeventienjarig meisje naar Berlijn was gekomen. Vanwege het leeftijdsverschil van zestien jaar had ik toen verder geen aandacht aan haar besteed. Maar toen ze in de zomer van 1937 met een andere man verloofd raakte, merkte ik dat ik diepere gevoelens voor haar koesterde. Door een speling van het lot kwamen we bij elkaar. Op 12 juli 1938 zijn we getrouwd.

'Een niet joods ogend, knap meisje uit een goeie joodse familie': Ursula Lebram-Moses, 1939.

"Is uw vrouw van Duits bloed?", brieste de man in burger.

"Dat kan moeilijk. We zijn pas tweeënhalve maand getrouwd en de ras-senwetten zijn immers al drie jaar van kracht. Bovendien is haar meisjes-naam Moses."

Korte stilte, die werd gevolgd door de barse vraag: "Wie kust u steeds voor het raam dat uitkijkt op de binnenplaats?"

"Mijn vrouw natuurlijk, als ze tegen de avond naar de zaak komt."

"Heeft u vrouwelijke werknemers?"

"Ja, een boekhoudster, een kantoorkracht en twee mannequins."

"Wanneer kan ik ze zien?"

"Elke dag, maar nu niet. Ze zijn al naar huis."

"Dan kom ik terug."

Na deze woorden vertrokken de twee mannen. Bij de deur draaiden ze zich om en eisten mijn paspoort. "Dat houden we tot nader order."

Toen ze eindelijk weg waren, probeerden Ursel en ik elkaar gerust te stellen. Wie werd niet zenuwachtig in de vroege herfst van 1938 als de Gestapo plotseling verscheen.

Sinds de machtsovername door de nationaalsocialisten, begin 1933, werden de joden in het Duitse Rijk vervolgd en in het nauw gedreven. De ene wet na de andere werd van kracht, wetten die hun rechten steeds verder beperkten. Het doel was duidelijk: de joden moesten uit Duitsland verdwijnen.

Degenen die tot dusver waren gebleven, merkten vanaf 1938, dat zij steeds minder ruimte kregen. Stukje bij beetje vernietigde de nationaalso-cialistische regering het joodse economische leven. Het geweld ten opzichte van joden en hun instituten nam toe. In de zomer waren de synagogen in München en Neurenberg verwoest. Joden werden openlijk uitgescholden en mishandeld.

Ook ik was al door nazi's bedreigd en in januari 1937 naar Amsterdam gevlucht, dat ik kende van zakenreizen en van een paar privé bezoeken. Ik had er zelfs voor alle zekerheid wat geld gestort.

Kort na aankomst echter werd ik telefonisch door mijn compagnon Ernst Wallach teruggedroepen. Mijn vader was onverwacht op 15 januari 1937 gestorven. Alle gevaren trotserend, keerde ik naar Berlijn terug om mijn moeder en mijn zuster Vera in deze uiterst moeilijke tijd terzijde te staan.

Nu pakten donkere wolken zich opnieuw samen.

Wij verlieten het confectiebedrijf. Het bevond zich in een groot zaken-

*Het zakenpand in de Berlijnse Mohrenstrasse 37a, dichtbij de Hausvogteiplatz.
Hier was de firma 'Lebram & Wallach' gevestigd.*

*Uittreksel uit het
'Berliner Adressbuch',
1938.*

Lebram

- *Lebram & Ballach Damenmäntel W 8
Mohrenstr 37a T.
- Clara Bw Charlß Küstriner Str 12a T.
- Ernst Amtsger Rat a D Steglitz Rejonvillestr 1 T.
- Fritz Zahnateller O 34 Weidenweg 35 T.
- Hans Heinrich Kapl Dent a D Lankwiz Kaiser
Wilhelm-Str 143 T.
- Jürgen Geschäftsführ Grunewald Gerlastr 4
- Leonhard Friseurbedarf Charlß Suarezstr 49 T.
- Max Kaufm Neukölln Donaustr 6 T.
- Paul Dr Spezialarzt für Ohren- Hals- und
Nasenleiden W 15 Bayerische Str 20 T.
- *Richard Lebram G.m.b.H., Goldbdr.,
Uhrengroßhdlg., Spielmarkt 4—5 T. 16 1878.
- Richard Kaufm Grunewald Gerlastr 4 E T.
- Eiegfried Apotheker W 15 Pfalzburger Str 87 T.

pand in de Mohrenstrasse 37A, dichtbij de Hausvogteiplatz in het centrum van Berlijn.

Op weg naar buiten hield de liftbediende ons staande en vroeg naar de reden van het bezoek van de beide mannen. “Ze informeerden naar u, meneer Lebram”, vertelde hij. “Ze wilden weten met wie u ’s avonds het pand verlaat. Ik zei hen, dat uw vrouw u altijd komt halen.”

“En daaruit trokken die twee de conclusie, dat mijn vrouw dus nu ook bij mij moest zijn.”

De liftbediende bevestigde mijn vermoeden. Dus waren ze al op de hoogte, voordat ze bij mij een voet over de drempel hadden gezet.

We reden naar mijn moeder in de Küstrinerstrasse (tegenwoordig Damaschkestrasse) in de wijk Charlottenburg. Tot voor kort woonde ik daar ook, samen met mijn zuster Vera, die jong weduwe was geworden. Nadat we getrouwd waren, aten Ursel en ik meestal ’s avonds bij hen.

Onderweg bespraken we wat ons te doen stond. We wisten eigenlijk niet waar het om ging. Waar waren die twee speurneuzen op uit? Was het slechts pesterij? Of wilden ze me als ‘overtreder van de rassenwetten’ inrekenen. Na het invoeren van de Neurenberger Rassenwetten in september 1935, waren binnen het Duitse Rijk huwelijken en buitenechtelijke relaties tussen

joden en 'personen van Duits of soortverwant bloed' verboden.

Ik had toen een al wat langer durende relatie met een van onze mannequins beëindigd, omdat ze 'arisch' was en joodse mannen, die de rassenwetten overtraden buitengewoon zwaar gestraft werden. Tot die tijd had het me nauwelijks kunnen schelen of een meisje al dan niet joods was. Hoewel ik me een huwelijk met een niet-joods meisje niet kon voorstellen. In mijn veelbewogen liefdesleven speelde menig 'arische' vrouw een rol. Daarover maakte ik me nu zorgen. Alle herinneringen aan mijn voorbije liefdes lagen keurig gerangschikt op mijn vrijgezellenkamer. De man in burger had een vervolgbezoek aangekondigd. Was het niet mogelijk of zelfs waarschijnlijk dat hij het huis van mijn moeder zou doorzoeken?

"We moeten in ieder geval alle brieven en foto's van mijn vroegere 'arische' vriendinnen laten verdwijnen. Evenals de door mij speciaal voor hen geschreven gedichten."

Ursel zag bleek. Ze moest denken aan een ander voorval: een joodse man, met wie ze een tijdje was omgegaan, werd door haar 'arische' uiterlijk door de Gestapo gearresteerd. Een dag later werd zijzelf uit huis gehaald om te onderzoeken of zij werkelijk joods was. Na enige heisa werd de zaak geseponeerd.

Maar wie wist of het deze keer ook weer met een sisser af zou lopen? Ursel probeerde niets te laten merken en hielp me de bewijsstukken van mijn amoureuze verleden te vernietigen.

Tegen mijn moeder deden we alsof er geen reden tot bezorgdheid was.

Tenslotte gingen we naar ons tweekamerappartement in de Wilmersdorferstrasse.

Die avond hadden we geen zin om te vrijen.

In de late namiddag van de volgende dag verscheen Ursel zoals gewoonlijk op de zaak. Ik had ervoor gepleit dat ze me niet zou komen halen. Zij hield echter voet bij stuk dat we niet moesten afwijken van onze gewoonte. En dat ze gelijk had, zou blijken!

Ze ging naar het kantoor om haar jas uit te doen. Plotseling merkte ze, dat op de begane grond aan de overkant van de binnenplaats het licht uitging. Daar was de drukkerij gevestigd van de *Berliner Börsen-Zeitung*. Achter de donkere ramen stonden mensen naar haar te kijken.

Onmiddellijk deed ze me verslag.

"Vast en zeker staat één van die dienstklopers van gisteren tussen het personeel", vermoedde ik. "Hij wil dat zij hem bevestigen, dat jij het ook

werkelijk bent, die ik hier dagelijks kus. Terwijl hij hen waarschijnlijk heeft verzegen, dat wij getrouwd zijn."

Een paar dagen later dook de man in burger weer op. "Eén van uw vrouwelijke werknemers is de blonde mannequin Eva Dorn. Haar wil ik spreken?"

Ik liet haar roepen. Voordat ze er was, wilde hij nog weten of ik vroeger een relatie met haar had.

Dat was gelukkig niet zo en ik reageerde: "Vraagt u het haar toch zelf, want ik weet niet of u mij gelooft omdat ik een jood ben."

En hij ging maar door: "Sinds wanneer kent u uw vrouw?"

"Sinds 1934."

Of hij wist, dat ik Ursel weliswaar in 1934 had leren kennen, maar pas sinds vorig jaar een intiemere band met haar had? Waarschijnlijk niet, want hij leek maar gebrekkig over mij op de hoogte te zijn. Het leek erop, alsof ik mijzelf in zijn ogen vrijpleitte door mijn antwoord.

Na het gesprek met Eva Dorn kwam de man bij mij terug: "Binnenkort krijgt u te horen, wanneer u voor moet komen."

"De kwestie is toch opgehelderd en een proces immers niet meer nodig", verbaasde ik me.

"Er ligt een aanklacht tegen u. Een proces is onvermijdelijk. Niet alleen u, maar ook uw vrouw en Eva Dorn moeten getuigen."

"Wilt u er dan alstublieft voor zorgen, dat het proces zo snel mogelijk plaatsvindt."

Ik hoopte heel erg, dat we niet lang in die ondragelijke spanning hoefden te leven.

Het duurde twee weken, totdat de ambtenaar, waarvan ik nooit te horen kreeg welke functie hij eigenlijk had, opbelde. Tien dagen later moesten wij ons om tien uur met ons trouwboekje in het Raadhuis in de Königstrasse melden.

Op het vastgestelde tijdstip zaten we samen met Eva Dorn in de gang voor de zittingskamer. Toen we binnengeroepen werden, kregen we het bevel, dat ik tussen de beide vrouwen in moest lopen. Behalve de ons bekende ambtenaar die de leiding had, bevonden zich naast twee Gestapo agenten in burger, nog zes mannen en vrouwen in dezelfde ruimte. We moesten hen verplicht passeren. Tenslotte vroeg de ambtenaar: "Wie van de twee vrouwen werd door de aangeklaagde gekust?"

Even stakte mijn adem. Maar er gebeurde een wonder: allemaal wezen ze Ursel aan.

Het personeel van de firma 'Lebram & Wallach' in 1937. Vooraan zittend: Eva Dorn.

Eva werd als eerste verhoord. Ursel en ik wachtten meer dan een uur op de gang. Het leek wel een eeuwigheid. In de tussentijd werd een joodse kennis langs geleid, vermagerd en helemaal geel. Ik vermoedde dat hij vast zat. "We kunnen beter vluchten!", fluisterde ik Ursel in paniek toe.

Ze schudde nadrukkelijk haar hoofd. "Hoe ver zouden we komen, denk je? En hoe zou het met ons aflopen, als ze ons te pakken krijgen?"

Eindelijk kwam Eva tevoorschijn. De ambtenaar hield de deur voor haar open. Ik moest weten hoe de zaak ervoor stond. Daarom maakte ik van de gelegenheid gebruik om te informeren: "Mag ik met mijn vrouw een hapje gaan eten?"

"Ja, dat kan. Om één uur moet u weer terug zijn!"

Met z'n drieën verlieten we het gebouw. Nauwelijks buiten, vroegen we Eva hoe het verhoor was verlopen.

"Het verhoor werd door de Gestapo agenten geleid. Aanvankelijk bleven ze maar zeggen, dat ik een relatie met je had. Toen ze merkten, dat dit geen effect had, probeerden ze me in diskrediet te brengen. Ze zeiden, dat ik in cafés kwam, waar prostituees in- en uitliepen. Toen ik ook dat nadrukkelijk ontkende, gooiden ze het over een andere boeg en beweerden dat jij schunnige moppen over Adolf Hitler en de nationaalsocialisten verspreidde. Het was een kwelling. Tenslotte zagen ze blijkbaar in, dat hun verhoor niets uithaalde."

"Misschien is de onderzoeksambtenaar inmiddels overtuigd van mijn onschuld. Vermoedelijk kunnen we daarom ook nu met elkaar praten. En mag je ons alles vertellen."

Ursel en Eva waren het met me eens. We dronken in de buurt nog samen een kop koffie.

Klokslag één uur waren Ursel en ik terug in het Raadhuis. Eerst was ik aan de beurt. Het verhoor verliep zoals Eva verteld had. De Gestapo agenten waarschuwdem mij nadrukkelijk mijn vrouw niet meer bij het raam te kussen.

Toen het verhoor was afgerond en het protocol was getekend, vroeg ik ons trouwboekje en mijn paspoort terug.

"Alle documenten en schriftelijke verklaringen", aldus de onderzoeksambtenaar "moeten de officier van justitie worden voorgelegd. Hij beslist of de aanklacht tegen u wordt ingetrokken".

Afrondend werd Ursel aan een ondervraging onderworpen.

"Ik zal de deur open laten", zei de onderzoeksambtenaar laconiek, "opdat u er zeker van kunt zijn dat wij uw vrouw niet martelen."

Inderdaad werd ze bijzonder vriendelijk behandeld. Waren de Gestapo agenten wellicht verbijsterd, dat een jodin er 'arischer' uitzag dan menig Duitse vrouw? Tenslotte moest ze een document tekenen, waarmee ze verklaarde mij nooit meer in een siutatie te brengen, waardoor ik van 'rassenschande' verdacht zou kunnen worden.

Makkelijker gezegd dan gedaan.

We reisden daarna nooit meer samen met de bus, tram of ondergrondse en we verschenen nergens meer samen in het openbaar om niet gearresteerd te worden.

Zo vermeden we dus ook, zoals het daarvoor wel gebeurd was, uitgescholden te worden voor 'jodenjongen met een Duits meisje'.

Herbert Lebram, Bertijn 1938.

Emigratie

Een paar dagen later ging ik tussen de middag naar het joodse restaurant *Friedmann* in de Jerusalemer Strasse, waar ik wel vaker kwam. Daar ontmoette ik mijn drie voormalige chefs van de confectiebedrijven waar ik in de jaren twintig had gewerkt: de heren Walder van *Cohn, Walder & Co.*, Salo Wolf van *Kätscher, Krause & Co.* en Georg Kempe van *Cohen & Kempe*. Ik deed verslag van datgene wat ons was overkomen. Ze luisterden gespannen.

We waren heel erg ongerust. Hoe ver zouden de nationaalsocialisten nog gaan? Wat hing ons boven het hoofd? De angst voor een pogrom was overal voelbaar.

Tot dat moment had mijn optimisme steeds de overhand gehad: ik geloofde vast, dat dit duivelse regime zou vallen en dat alle onmenselijkheid zou verdwijnen. Dat was nu over. Slechts één vraag beheerste me: hoe komen we hier weg. Ik was vast besloten elke kans aan te grijpen.

Niet lang daarna kreeg ik bezoek van een Nederlandse confectiefabrikant, Hans Buki. "Heeft u belangstelling om naar Nederland te verhuizen en als confectionair bij mij te komen werken?", vroeg hij mij recht op de man af.

"Hoeveel kunt u mij betalen?"

"Driehonderd gulden per maand. Meer kan ik niet missen."

Dat was bijna een belediging. Reeds aan het einde van de jaren twintig had ik in een vergelijkbare baan een veelvoud verdiend. Maar omdat ik wist, dat Ursel en ik slechts een verblijfsvergunning zouden krijgen als ik kon laten zien, dat ik een vaste aanstelling had, ging ik accoord.

"De Nederlandse overheid is terughoudend met het honoreren van aanvragen", lichtte Hans Buki toe. "De zorg, dat ongewenste asielzoekers de staat financieel tot last zouden kunnen zijn, is groot. Sinds de 'Anschluss' (annexatie) van Oostenrijk is het heel erg geworden. Iedere vluchteling, die niet in rechtstreeks levensgevaar verkeert, geldt als 'ongewenst'. We hebben een bevestiging nodig van uw buitenlandse klanten, dat uw ontwerpen

geschikt zijn voor de export. Te allen tijde zal de indruk moeten worden vermeden, dat u als vluchteling naar ons toe komt.”

Ik schreef onze klanten in Noorwegen, Zweden, Denemarken en andere landen en verzocht hen mij de noodzakelijke referenties te sturen. Zij deden dit per omgaande en ik zond ze door naar de bevoegde instanties in Nederland.

De maand oktober verstreek zonder dat er bericht uit Nederland kwam. Ook de aanklacht 'Rassenschande' was officieel nog niet geseponeerd. We leefden in voortdurende spanning.

Door de gebeurtenissen op 7 november werd de hetze die tot een pogrom zou kunnen leiden steeds groter. Herschel Grynszpan, de zeventienjarige zoon van een Pools-joodse familie die zich in 1911 in Hannover had gevestigd, schoot in de Duitse ambassade in Parijs de diplomaat Ernst vom Rath neer. Over het motief hoorden we niets en het lot van Vom Rath, die zwaar gewond voor zijn leven vocht, bleef onzeker. De joden in Duitsland, daarover bestond geen twijfel, liepen het grootste gevaar.

Op de avond van 9 november kwam oom Alfred, de oudste broer van mijn moeder, onverwachts bij ons langs. “De zoon van mijn hospita is plotseling gearresteerd! Jullie moeten je verbergen!”

“Maar waarom? Die jongen zal vast iets op z'n kerfstok hebben. Mij kunnen de nazi's niets maken....” Ik verstomde. En hoe zat het met het proces rond de zogenaamde 'Rassenschande'? Misschien lag het in de bedoeling alle joden in te rekenen, waartegen een aanklacht liep. Als de nazi's wraak wilden nemen voor de aanslag – dan was iemand als ik een schitterende prooi.

We pakten onmiddellijk wat spullen in en gingen naar de Küstrinerstrasse om bij mijn moeder en zuster te overnachten. We vertelden hen wat we net gehoord hadden.

“Hier kunnen jullie absoluut niet blijven”, waarschuwde Vera. Dit adres waar je tot je huwelijk hebt gewoond is bekend.

Bij nader inzien waren we het met haar eens. We besloten bij de ouders van Ursel te overnachten, die niet ver weg aan de Olivaerplatz woonden.

De volgende dag bleek onze vrees maar al te zeer gegrond. Ernst vom Rath was in de middag van 9 november gestorven. Daarna werden overal in Duitsland de synagogen in brand gestoken. Joodse zaken geplunderd en joden gearresteerd. Er was de hele nacht huis gehouden. De krant die ons over de pogrom informeerde, sprak over 'spontane acties van de woeden-

de bevolking'. We geloofden er geen woord van. Voor ons stond vast: de 'Reichskristallnacht', zoals de nacht van 9 op 10 november 1938 spoedig werd genoemd, was een door de nazi's geënceneerde en door de SA en SS uitgevoerde misdaad.

Snel kregen we informatie, waardoor we een duidelijker beeld kregen. In Berlijn waren joodse mannen tussen achttien en zestig jaar oud door de politie van huis gehaald en naar het concentratiekamp Sachsenhausen gesleept. Vrouwen, kinderen en bejaarde mannen bleven vooralsnog ongemoeid.

"We moeten ons ergens verbergen waar geen mannen zijn", stelde Ursel voor.

"Je hebt gelijk. Maar bij wie?"

"Bij Wanda misschien?"

Wanda was een gescheiden, jonge vrouw die we goed kenden. Ze was te vertrouwen. We lieten haar telefoonnummer achter bij mijn schoonouders en gingen op weg. Maar niet samen, zoals we dat inmiddels gewend waren.

Nadat we in Dahlem arriveerden, bracht Wanda ons naar een kamer waar al een paar mannen zaten. De sfeer was gedrukt. Stilletjes voegden we ons bij hen.

Plotseling ging de telefoon.

"Herbert, het is voor jou. Een dame wil je spreken", riep Wanda.

Het was de moeder van mijn goede vriend Heinz Mottek, die bijtijds met zijn vrouw naar Nederland was uitgeweken. Op zijn aanbeveling had de heer Buki in Berlijn contact met mij gezocht.

Mevrouw Mottek was weduwe en woonde in de Xantenerstrasse. Ze bracht me op de hoogte van het nieuws dat ze van mijn moeder had gehoord. "Twee politieagenten waren bij je moeder in de Küstrinerstrasse om je te arresteren. Gelukkig waren ze af te schepen met de mededeling, dat je daar al lang niet meer woonde. Daarop zijn ze naar je huidige adres in de Wilmersdorferstrasse gegaan. 't Is maar goed, dat jullie zo voorzichtig waren. Overigens kan ik voor vannacht iets voor jullie regelen. Komen jullie in de loop van de dag naar mij toe", stelde mevrouw Mottek voor.

Toen we 's middags bij haar aankwamen, begroette zij ons met de woorden: "Mijn kennis heeft de leiding over een Engelse club in de Friedrichstrasse. Ze vindt het goed als jullie je daar vannacht tussen twaalf en zeven uur verbergen."

Dankbaar namen we het aanbod aan. In die club zou de politie waarschijnlijk niet naar joden zoeken, het leek ons betrekkelijk veilig.

Toen het zover was, namen we afscheid en reden met de 'U-Bahn' naar de Friedrichstrasse. In de club overhandigde de kennis van mevrouw Mottek ons een sleutel en gaf ons instructies: "Als u morgenochtend weggaat, verstopt u de sleutel onder de mat in de gang. Klokslag zeven uur komen de werksters en die mogen u hier niet aantreffen."

We installeerden ons voor de nacht, schoven elk twee fauteuils tegen elkaar en gingen zitten met onze benen omhoog.

Maar van slapen was geen sprake. De spanning van de dag kwam in volle hevigheid tot ontlading. Ik werd kotsmisselijk en moest herhaaldelijk overgeven. Ursel, die er niet beter aan toe was, gedroeg zich als een held. Ze troostte me en sprak me moed in.

De volgende ochtend slopen we als dieven het gebouw uit. Omdat we zo vroeg nergens naar toe konden, wandelden we achter elkaar door de binnenstad. Eindelijk tegen negen uur gingen we naar één van mijn kleermakers, die bij de Jerusalemskirche woonde.

Hij wist van niets en was verbaasd over datgene wat wij hem over de pogrom en de vervolgingen vertelden. Ik vertrouwde hem. Hij was geen nazi. Maar mijn hoop ging niet in vervulling. Hij bood ons geen onderdak aan.

Ik dacht aan een andere kleermaker, Adolf Heuer. Hij woonde met zijn vrouw in de buurt van de Gesundbrunnen. Telefonisch kondigde ik ons bezoek aan.

Ook hij had van de gebeurtenissen van de laatste dagen niets gemerkt. Als je niet joods bent, dacht ik bij mezelf, lijkt je in dit opzicht de krant niet zo precies te lezen. Nadat we hem verteld hadden, wat ons was overkomen, zei hij spontaan: "Ik laat jullie niet meer gaan! Jullie blijven hier!" En z'n vrouw stemde hiermee in.

"Wij hebben in een volkstuincomplex een huisje", vertelde Adolf Heuer, "waar we regelmatig tijdens het weekend overnachten. Wij zullen daar nu elke avond heen gaan. Dan kunnen jullie in onze slaapkamer je intrek nemen."

We waren dolgelukkig, hoewel we ons bezwaard voelden, dat we hen zoveel overlast bezorgden. En we vermoedden niet, hoeveel weken zouden verstrijken, voordat we onze schuilplaats konden verlaten.

Om iets terug te doen voor hun gebaar van naastenliefde, deed Ursel de dagelijkse boodschappen en kocht groente en vlees. Haar uiterlijk beschermde haar gelukkig.

Vanuit een telefooncel bracht ze onze ouders op de hoogte over onze verblijfplaats.

Af en toe sprak ze met Vera af. Op een keer kwam ze met een brief terug. Hans Buki had me geschreven. Het was hem gelukt om voor mij een verblijfsvergunning te krijgen, maar voor Ursel nog niet.

Ik wist niet hoe ik het had. In onze benarde positie betekende het bericht van Hans Buki heel veel. Maar zonder Ursel zou ik nooit gaan.

Ik verliet onze veilige schuilplaats en reed met het openbaar vervoer naar hotel Eden in de buurt van de 'Zoölogischer Garten'. Uit het hotel belde ik naar Hans Buki in Amsterdam. "Het is hier ontzettend gevaarlijk voor ons", legde ik hem uit. "Ik vraag u dringend alles in het werk te stellen, dat ook mijn vrouw in Nederland wordt toegelaten, zodat we dit misdadige land kunnen verlaten."

Hij beloofde zijn uiterste best te doen.

Intussen bereikten ons berichten hoe joden steeds verder in het nauw werden gedreven. Lang voor de aanslag op Vom Rath moesten alle joden die meer dan vijfduizend mark bezaten dit opgeven. Nu moesten ze twintig procent van hun vermogen afdragen als 'straf' voor hun 'vijandige houding tegenover het Duitse volk'. Totaal werd de joden de afdracht van één miljard rijksmark opgelegd – de waanzin ten top! Tegelijkertijd werd de wet uitgevaardigd, dat het joden vanaf 1 januari 1939 verboden was zelfstandig ondernemer te zijn.

Mochten we nog getwijfeld hebben aan onze emigratieplannen – nu was er geen terug meer mogelijk.

Begin december ontvingen we de vurig verlangde reis- en verblijfsvergunning voor Ursel. We namen aan, dat het grootste gevaar was geweken. Nadat we het echtpaar Heuer bedankt hadden, keerden we terug naar huis.

Mijn confectiebedrijf betrad ik nooit meer. Ernst Wallach, die als door een wonder gespaard, niet gearresteerd was, regelde de liquidatie van het bedrijf. Het personeel werd ontslagen, textielvoorraad, machines en de complete inventaris bleven achter in de Mohrenstrasse. Een immens verlies.

In die dagen kwam ik mijn dierbare vriend Werner Kadisch tegen. Hij was wel gearresteerd en pas recent uit het concentratiekamp vrijgelaten.

"Het was onmenselijk", vertelde hij. "In de nacht, toen we vastgezet werden, werden we gedwongen te kijken hoe SS beulen onder het licht van felle schijnwerpers politieke gevangenen afranselden. Om ons bang te maken. En dan die gruwelijke willekeur, waaraan we blootgesteld werden. Door het kamp liep een markeringslijn die wij niet mochten overschrijden. Wie dat toch deed, omdat hij bijvoorbeeld door een SS officier werd geroepen, werd van achteren doodgeschoten. Als er geen rabbijn bij ons was geweest

De hutkoffer, waarin Herbert en Ursula Lebram voor de emigratie naar Nederland hun kleding verstouwden. De koffer behoorde tot de inventaris van de firma 'Lebram & Wallach' en was eigenlijk bestemd voor het vervoer van confectiegoederen.

die ons telkens weer moed insprak, dan zouden wij dit schrikbewind nauwelijks hebben overleefd. Een SS officier gaf me een dreun in mijn gezicht toen bleek dat ik bij mijn vrijlating een pakje sigaretten in mijn zak had. Ik hield dagenlang last van hoofdpijn.

"Wat ga je nu doen?", vroeg ik hem.

"Ik ga emigreren. Slechts op die voorwaarde hebben ze me vrijgelaten. Ik heb een visum voor de Verenigde Staten aangevraagd."

Verdrietig nam ik afscheid van mijn vriend. Je kon hem aanzien wat voor effect de gevangenschap op hem had gehad. En de onzekerheid knaagde aan ons allemaal. Wat zou de toekomst brengen?

Omdat de kwestie 'Rassenschande' nog niet was afgesloten, lagen de paspoorten van Ursel en mij nog steeds bij de officier van justitie. Zonder deze documenten waren onze toelatingspapieren voor Nederland waardeloos. Ik probeerde om voor vervanging te zorgen en kreeg het adres van een jurist, die goede betrekkingen met de politie onderhield. Hij was in staat om paspoorten voor ons te regelen. Daarvoor hadden we echter wel een visum nodig. Dat hadden we niet, omdat dit voor Nederland niet vereist was. Dus kocht ik illegaal twee visa voor een Zuidamerikaans land. Duizend mark moest ik betalen. Zo gelukte het ons eindelijk tegen een forse vergoeding de zo onmisbare paspoorten te bemachtigen, voorzien van een grote rode 'J' (= jood), zoals dit volgens een verordening van 5 oktober 1938 voorschrift was.

We zouden op 7 februari 1939 vertrekken. Ik had twee vliegtickets gekocht voor de eerste vliegreis van ons leven. We begonnen met inpakken. We waren er dagenlang mee bezig, omdat we maar niet konden beslissen wat onmisbaar was en wat we konden achterlaten. We verstouwden alles in een hutkoffer, die eigenlijk voor vervoer van confectiegoederen bestemd was. Het enige dat ik aan de inventaris van mijn bedrijf had overgehouden.

Ursel had aangeboden alles in te pakken, maar plotseling stortte ze in en had rust nodig. Dus moest ik haar taak voor een groot deel overnemen. Naast kleding en wat dagelijkse, onmisbare, gebruiksvoorwerpen namen we vooral grote hoeveelheden medicijnen mee.

Tenslotte lieten we een douaneambtenaar komen. Hij controleerde de inhoud van de koffer, verzegelde die en gaf ons een uitvoervergunning. We gaven een Amsterdams expeditiebedrijf opdracht onze bagage, waarvoor in het vliegtuig geen plaats was in Nederland in te voeren.

Om te kunnen vertrekken, moesten we bovendien 'Reichsfluchtsteuer' (=vluchtbelasting) afdragen. Weliswaar gold die verplichting sinds 1931

voor iedere Duitser die het land wilde verlaten. Onder de nationaalsocialisten echter waren die bepalingen voor joden drastisch verscherpt. Ik onderging ze. Al lang had ik begrepen, dat we voor de nazi's niets anders waren dan koeien, die volledig leeg gemolken werden.

Op de ochtend van 7 februari gingen we naar het vliegveld Tempelhof. We werden vergezeld door de ouders van Ursel, mijn moeder en zuster, mijn compagnon Ernst Wallach en zijn vrouw Lotte, de zuster van Ursel. Het afscheid was niet al te dramatisch, omdat we allemaal geloofden dat Ursel en ik nu gered waren.

Bij de douane gaf een superieur één van zijn ondergeschikten opdracht mij naar hem toe te brengen, zodat hij mij kon fouilleren. Geen enkele andere passagier werd er tussenuit gepikt. Volstrekt argeloos gaf ik mijn paraplu, die ik bij mij had aan Ursel om vervolgens met de ambtenaar mee te gaan.

"Die paraplu gaat mee", commandeerde hij onmiddellijk "en die vrouw wordt ook gefouilleerd!"

We werden separate ruimtes binnengeleid en moesten ons volledig uitkleden. Alles werd doorwoeld. Mijn paraplu werd door de ambtenaar bijna volledig uit elkaar gehaald. Hetzelfde deed hij met een fotolijst die ik in mijn aktentas had. Er zat een foto van mijn vader in.

Nadat hij niets had kunnen ontdekken, dat tegen de wet was, vroeg hij mij: "Hoeveel geld neemt u mee?"

Toegestaan was het bedrag van tien mark. Dat toonde ik aan.

"Dat is toch niet genoeg om van te leven!"

"Ik heb goede vrienden in Nederland", pareerde ik, "die zullen me vast niet laten verhongeren.

Toen liet de ambtenaar het er verder bij zitten. Hij gaf toestemming me bij de overige passagiers te voegen. Spoedig daarna keerde ook Ursel terug van het onderzoek.

Vol walging verlieten wij ons geboorteland.

Onder emigranten

Na een vlucht van anderhalf uur landden we, vervuld van hoop op een rooskleurige toekomst, op Schiphol, de luchthaven van Amsterdam. Bij de douane ontdekten we, dat de spiegel in Ursels toilettas was gebroken. Altijd al wat bijgelovig geweest, zagen we daarin onmiddellijk een slecht voorteken: "Niets is zo breekbaar als geluk en glas."

Hans Buki stond ons op te wachten. Hij bracht ons met zijn auto naar een pension in de Waalstraat, even buiten het centrum van Amsterdam. Daar had hij een kamer voor ons gehuurd. Hij liet mij zien waar de tramhalte van lijn 25 was, waarmee ik de volgende ochtend naar het centrum kon rijden. Van de halte aan het Muntplein, waar ik moest uitstappen, was het slechts een klein stukje lopen naar zijn bedrijf.

Omdat ik Amsterdam van vroeger kende en blij was te kunnen werken, zoals ik dat gewend was, voelde ik me de eerste dagen eigenlijk heel opgewekt.

Maar voor Ursel waren de stad en de mensen volstrekt vreemd. Ze wist niet wat ze moest doen en leed onder de grote verandering.

Soms bleef ze van ellende de hele dag in bed liggen.

Buki's bedrijf was klein. Hij had slechts drie mensen in dienst, waarvan de boekhoudster tegelijk mannequin was. Alle drie spraken ze wat Duits, zodat ik gemakkelijk kon communiceren.

Na een week kreeg ik griep en moest in bed blijven. Door tussenkomst van Hans Buki kreeg ik doktersbezoek. Toen de dokter bij ons de kamer binnen kwam, riep hij uit: "Ik dacht al, dat jij het was..."

Met stomheid geslagen staarde ik hem aan en herkende Rudi Hirsch, waarmee ik op het gymnasium had gezeten. Na onze schooltijd hadden wij elkaar uit het oog verloren.

Tot mijn en in het bijzonder tot Ursel's genoegen kwamen wij in de eerste maanden nog meer vertrouwde gezichten tegen. Van een paar familieleden wisten wij dat ze in Nederland waren. Tot hen behoorden mijn tante

De dames Josephy, Pinksteren 1939 in Naarden: Dr. Edith Josephy, Frieda Josephy, Lilly Josephy. Geheel rechts staat Ursula Lebram.

Frieda Josephy, een zuster van mijn moeder en haar beide dochters, Edith en Lily. Ze woonden in Naarden, ten oosten van Amsterdam aan het IJsselmeer. Edith, die als chemicus aan het *Kaiser Wilhelm-Institut* in Berlijn had gewerkt, was door uitgeverij Elsevier aangetrokken om een Engelstalig chemisch woordenboek samen te stellen. Ze was reeds voor de 'Anschluss' van Oostenrijk bij het Duitse Rijk geëmigreerd, toen de grenzen van Nederland en veel andere landen nog open waren. Op die manier konden ook haar moeder en zus, apotheker van beroep, naar Nederland komen. Mijn twee nichtjes, die toen eind dertig, begin veertig waren, waren buitengewoon intelligent.

Met Edith gingen we op een zondag naar Antwerpen. Een ander nichtje, Ilse Grünebaum-Meyer, die ook in Amsterdam woonde en een baan als dienstmeisje had, ging met ons mee. In de Belgische havenstad hadden we afgesproken met mijn neef Hans Sonnenberg, die met zijn ouders naar Brussel was gevlucht.

In Amsterdam zelf liepen we in de Beethovenstraat op een dag Berthold en Mania Laske tegen het lijf. Wij waren indertijd collega's bij een grote

Berlijnse confectiefabriek, waar ik confectionair en procuratiehouder was. Berthold was er boekhouder en Mania mannequin. Sinds 1934 woonden zij in Nederland. We spraken heel vaak af, evenals met Just en Erna Rosenthal, die in 1937 naar Amsterdam waren uitgeweken. Erna was tussen 1923 en 1928 mijn vaste vriendin. Wij hadden onze relatie verbroken, omdat ik met een joods meisje wilde trouwen. Door haar huwelijk met Just Rosenthal had zij toch een joodse man. We waren ontzettend blij om elkaar terug te zien, hoewel het een weerzien was onder een onzeker gesternte.

Af en toe telefoneerden we met onze familieleden in Duitsland. Vera trouwde in april met de operazanger Fritz Engel. Hij maakte in Berlijn deel uit van de theatergroep, die door de 'Jüdische Kulturbund' in stand werd gehouden. Eén van de laatste plekken waar joodse kunstenaars konden optreden, onder streng toezicht van het Ministerie van Propaganda. De muziek had Vera en Fritz bij elkaar gebracht. Ze deelde zijn passie, had zelf een prachtige stem en was een uitstekend pianiste.

Ook ik zat thuis bij mijn moeder graag achter de piano om eenvoudige wijsjes te spelen. Nu miste ik de ontspanning die ik hierin vond en kocht een mondharmonica. Het verbaasde me, hoe snel ik het spelen op dit kleine instrument onder de knie had. Tot mijn eigen plezier en tot dat van Ursel liet ik de oude melodieën weerklinken.

We wilden dolgraag kinderen. We waren ervan overtuigd, dat een zoon of dochter ons huwelijk nog meer inhoud zou geven. Maar in deze onzekere tijden moesten we een zwangerschap zien te voorkomen.

Opnieuw was er angst voor oorlog, toen in maart Duitse troepen Praag bezetten.

Als het tot een oorlog mocht komen, wilden we vanuit Nederland naar de Verenigde Staten emigreren. Nog vanuit Berlijn hadden we reeds bij het Amerikaanse consulaat een visum aangevraagd met het verzoek ons registratienummer door te geven aan het Amerikaanse consulaat in Rotterdam. Op een snelle toekenning hoefden we niet te rekenen. De wachtlijst was lang en toekenning van visa was aan strenge quotarestricties gebonden. We moesten geduld hebben en ons schikken in onze tijdelijke leefomstandigheden.

Tijdens een van onze wandelingen ontdekten we in de etalage van een boekwinkel een kleurenfoto van een klein meisje.

"Kijk eens", zei Ursel, "Als we toch eens zo'n mooi kindje krijgen."

Ik was het helemaal met haar eens. "Wil je dat ik de foto koop? Om te bewaren voor betere tijden". Vanaf dat moment hadden we de foto van het onbekende meisje bij ons.

'Als we toch eens zo'n mooi kindje krijgen.' Deze foto hadden Ursula en Herbert Lebram altijd bij zich als symbool voor een betere toekomst.

In mei hoorden we, dat mijn schoonouders naar Palestina konden emigreren. We waren opgelucht en gelukkig. Mijn pogingen echter om mijn moeder naar Nederland te halen, waren helaas mislukt. Na de pogrom van november hadden de Nederlandse autoriteiten een paar duizend asielaanvragen gehonoreerd, maar nu was de kraan weer dichtgedraaid.

In alle Europese landen waren Duitse joden nauwelijks welkom.

Eveneens in mei, slechts drie maanden na mijn indiensttreding vertelde Hans Buki mij volledig onverwachts: "Ik liquideer mijn bedrijf. De situatie in Europa is voor ons joden te gevaarlijk. Ik emigreer naar de Verenigde

Staten. Ik heb een visum gekregen."

Persoonlijk betreurde ik zijn beslissing. Ik had met mijn ontwerpen veel succes. Nederlandse klanten die vroeger bij mij in Berlijn hadden gekocht, gaven hun opdrachten nu aan Buki. Toch begreep ik hem wel. Maar hoe kon ik een nieuwe baan vinden? Tenslotte had ik mijn verblijfsvergunning verkregen op basis van mijn aanstelling bij Buki. Regelmatig moest ik me melden bij de Vreemdelingenpolitie.

Een gelukkig toeval schoot me te hulp.

Günther Klein, één van mijn vroegere klanten, hoorde van Buki's plannen en benaderde me. Zijn aanbod om voortaan als confectionair bij hem te komen werken, nam ik graag aan. Al was mijn salaris net zo laag als bij Buki. Binnen enkele dagen begon ik in mijn nieuwe baan. De kleine confectiefabriek bevond zich aan de Keizersgracht 27 in een pand uit 1635, dus ook in het centrum van de stad.

Inmiddels waren we naar een wat betere buurt in Amsterdam Zuid verhuisd. We hadden een gemeubileerde kamer in de Jan van Eijckstraat gehuurd. Onze hospita, mevrouw Elias, een oudere dame uit Kassel, voorzag in haar levensonderhoud door het drijven van een klein pension.

Ik had echt geluk: het werk in de confectiefabriek beviel me goed. Ik had Günther Klein altijd al sympathiek gevonden en ook zijn personeel was aardig. Vaak haalde hij of onze vertegenwoordiger Humpig mij 's ochtends met de auto op en bracht me 's avonds weer thuis.

Op een avond passeerden we op weg naar huis een jonge vrouw die vrolijk naar ons zwaaide.

"Ken jij dat knappe meisje?", vroeg Humpig.

Trots antwoordde ik: "Dat is mijn vrouw."

"Zo jong?", zei Humpig verbaasd. "Jij bent toch al 38 en zij is hoogstens..."

"Zij is 22", onderbrak ik hem geamuseerd.

Blijkbaar had Humpig Günther Klein verteld wat zo'n indruk op hem had gemaakt, want een paar dagen later nodigde hij ons uit. "Ik wil absoluut je vrouw leren kennen", voegde hij eraan toe. We namen de uitnodiging graag aan.

Günther Klein woonde met zijn vrouw en twee dochttertjes in de Raphaëlstraat, niet ver bij ons vandaan. Het was een mooie avond. Het meest waren we onder de indruk van het feit, dat de familie Klein een eigen huis had. Dat had voor ons bijna iets vorstelijks.

Langzamerhand raakten we gewend aan ons nieuwe bestaan. Ik had suc-

ces in mijn werk. Günther Klein profiteerde, net als voorheen Hans Buki, van mijn netwerk en deed onder meer zaken met de gerenommeerde warenhuizen *De Bijenkorf* en *Vroom & Dreesmann*. Toen hij met mijn eerste collectie naar Scandinavië reisde, schreef hij mij, dat het een feest was om met mijn ontwerpen de klanten te bezoeken. Hij kreeg flinke orders en dat gaf mij grote voldoening.

Niet alleen in de werksfeer liep alles op rolletjes, maar ook ons sociale leven werd gezellig en afwisselend. 's Avonds of op zondagmiddag gingen we graag naar *Café Delicia* in de Beethovenstraat, dat door veel emigranten werd bezocht. Daar kwamen we oude kennissen tegen of legden we nieuwe contacten. Om niet teveel geld uit te geven, bestelden we samen één kopje koffie en één gebakje en dat deelden we dan.

Hecht bevriend waren we met Margot Lesser. In de zomer van 1926 had ik haar tijdens een vakantie in Buckow leren kennen, maar was haar daarna uit het oog verloren. Aan het begin van de jaren dertig kwamen we elkaar bij gemeenschappelijke kennissen toevallig weer tegen. Zij werkte als ontwerpster bij een confectiebedrijf. Sinds die tijd hadden we regelmatig contact.

Margot arriveerde aan het begin van de zomer van 1939. Ze had een baan gekregen bij een Amsterdams confectiebedrijf en nam dadelijk contact met ons op. We stelden haar successievelijk aan al onze vrienden voor. Tenslotte namen we alleen nog maar uitnodigingen aan als we met z'n drieën welkom waren. 'De man met twee vrouwen', was mijn bijzondere bijnaam. Margot was verloofd met een 'Ariër'. Hij heette Erwin en kwam haar vanuit Berlijn een keer opzoeken.

Op een dag overkwam mij iets buitengewoon pijnlijks. Ik vertelde het aan Ursel en Margot. Als we in ons pension interlokaal wilden bellen, moesten we dat aan onze hospita melden. Dus klopte ik op de deur van haar woonkamer, nadat ik een telefoongesprek met iemand in Den Haag had gevoerd. Zonder toestemming af te wachten, ging ik naar binnen. Tegenover mij stond de ongeveer 40 jaar oude dochter van mevrouw Elias: poedelnaakt. Slagvaardigheid was nooit mijn sterkste kant. Dus deed ik, alsof ik niks zag en zei: "Ik wilde u melden, dat ik met Den Haag heb gebeld."

"Ach, wat vreselijk!", riep ze geschrokken en ging onder tafel zitten die echter nauwelijks iets verhulde. Om te bewijzen, dat ik ook echt niets had gezien, bukte ik me, tilde het tafelkleed op en herhaalde: "Ik wilde alleen maar even zeggen, dat ik met Den Haag heb gebeld."

Ursel en Margot vonden het een reuze vermakelijk verhaal en herinnerden me nog lang daarna herhaaldelijk aan dit voorval.

We genoten van een betrekkelijk zorgeloze tijd. Maar wat zou er gebeuren als er oorlog zou uitbreken?

Op 1 september 1939 kwam er een einde aan de tijd van loze dreigementen: Duitse troepen vielen Polen binnen, de oorlog begon.

In het begin veranderde ons leven nauwelijks. De Nederlanders bewaarden een zeker optimisme, hoewel na de oorlogsverklaringen van Engeland en Frankrijk het gevaar toenam, dat ook hun land overvallen en bezet zou kunnen worden.

Inmiddels was ons Nederlands goed vooruit gegaan, zodat we zonder al te grote problemen met de autochtone bevolking konden praten. Natuurlijk wisselden we ook van gedachten met Amsterdamse joden.

"Wat er in Duitsland is gebeurd", zeiden ze, "zal hier nooit gebeuren. Van de Nederlandse zusterpartij van de Duitse nationaalsocialisten kunnen zelfs joden lid worden." Ze noemden een paar namen van personen die waren toegetreden tot de '*Nationaal Socialistische Beweging*' (NSB) van Anton Mussert. Maar hun woorden konden onze angst niet wegnemen. Ik deed nog meer mijn best om een visum voor de Verenigde Staten te krijgen om niet door het verloop van de oorlog verrast te worden.

Voor het overige hielden we vast aan onze dagelijkse routine.

Ik werkte, 's avonds spraken we af met Margot of brachten de tijd door met lotgenoten. Soms gingen we op bezoek bij tante Frieda Josephy en haar beide dochters in Naarden. We gingen naar de bioscoop, bij voorkeur naar *Tuschinski*. In een aparte zaal, *La Gaieté*, trad het cabaret van Rudolf Nelson op, dat ik nog uit Berlijn kende. Op feesten bij Just en Erna Rosenthal maakten we kennis met artiesten die deel uitmaakten van dit ensemble.

Een paar weken nadat de oorlog was begonnen, capituleerde Polen. Aan het westelijk front begon de '*drôle de guerre*', ook wel '*Sitzkrieg*' genoemd. Franse en Duitse troepen stonden tegenover elkaar, zonder dat er noemenswaardig gevochten werd.

Zo kwam het einde van 1939 in zicht. Voor Oudejaarsavond kregen we een bijzondere uitnodiging. Verre familie had ons in contact gebracht met een jonge arts, Norbert Neufeld. Wij consulteerden hem af en toe voor kleine ongemakken, hoewel hij in Nederland als arts niet bevoegd was. Hij nam ons mee naar een feest bij de bekende zenuwarts, Dr. Van Emde Boas.

Behalve de gastheer waren alle aanwezigen Duitse vluchtelingen. Maar er was iets anders dat onze aandacht trok. De meeste kamers waren leeg. Kasten, tafels, stoelen, het complete meubilair ontbrak. We dachten dat de

heer des huizes voor het feest alle meubels had weggezet. Toen Ursel met hem danste, merkte ze op: "Wat geweldig dat u zoveel ruimte heeft om te dansen."

"O, u heeft het mis", antwoordde Dr. van Emde Boas. "De kamers zijn zo leeg, omdat mijn ex-vrouw alle meubels heeft laten ophalen. Overigens," en hij wees naar de andere kant van de kamer, "ziet u daar mijn toekomstige vrouw. Ze is de dochter van de gerenommeerde chemicus Starkenstein."

Ursel gaf letterlijk weer wat Dr. van Emde Boas haar had verteld. In de loop van de avond werd de uitgelaten sfeer zelfs enigszins frivol. Later zou ons ter ore komen, dat sommige echtparen aan partnerruil deden, om wat afwisseling te brengen in hun emigrantenbestaan.

Zulke ambities koesterden wij absoluut niet. Wij waren drie gezworen vrienden en Ursel en ik namen het Margot zelfs een heel klein beetje kwalijk toen zij in de eerste maanden van het nieuwe jaar wel eens met anderen afsprak om te kaarten.

De bezetting

De weken vlogen om. Op de ochtend van de tiende mei 1940 zetten we, zoals altijd, de radio aan. We schrokken hevig. Duitsland had Nederland aangevallen en steden gebombardeerd. Er werd melding gemaakt van grote schade en honderden doden.

Eén bericht in het bijzonder viel ons op: het Amerikaanse consulaat in Rotterdam was getroffen door een luchtaanval en afgebrand.

Het verlies was groter dan we aanvankelijk konden vermoeden. Na het ontbijt haalde ik de post uit de bus. Ik trof een brief aan van het Amerikaanse consulaat, waarin ons werd meegedeeld, dat onze visa klaar lagen. Niet te geloven! De redding was zo nabij geweest! Onze hoop op emigratie naar de Verenigde Staten was in een klap vervlogen. Nu stond ons leven weer op het spel.

Alle Duitsers in Nederland kregen huisarrest. Ik ging niet naar mijn werk, maar zat met Ursel naast de radio. Het regende nieuws: er werd voortdurend gewaarschuwd voor luchtaanvallen. Koningin Wilhelmina vluchtte naar Londen. De Duitse troepen drongen snel door tot het IJsselmeer. Op 14 mei bombardeerde de Duitse luchtmacht Rotterdam opnieuw. Grote delen van de stad, inclusief gebouwen van historisch belang, lagen aan puin.

De volgende dag meldden alle zenders de Nederlandse capitulatie. De Duitse bezetters legden een uitgaansverbod op. Om precies te zijn waren het er twee. Na 10 uur 's avonds mocht geen burger meer op straat zijn. Voor joden gold, dat ze na 8 uur 's avonds hun huis niet meer mochten verlaten.

Toch bereikte ons ook een goed bericht. Ondanks de bezetting konden we met Berlijn bellen en hoorden dat het Amerikaanse consulaat voor mijn moeder, mijn zus Vera en haar man Fritz Engel visa voor de Verenigde Staten had afgegeven.

Door de oorlog in het westen, waarbij Duitsland behalve Frankrijk ook België en Luxemburg had aangevallen, was de Atlantische route geblokkeerd.

Maar er was een 'achterdeur'. Sinds het Hitler-Stalin-pact van 23 augus-

tus 1939 waren Duitsland en de Sovjet Unie officieel 'bevriend' en reizen naar Leningrad, Moskou of andere Russische steden was toegestaan.

Als gevolg daarvan waren onze familieleden van plan een 'culturele reis' naar Moskou te maken en dan met de Transsiberische Spoorlijn naar Wladiwostok en vervolgens per boot verder naar Japan. Hun uiteindelijke doel was Seattle aan de Amerikaanse westkust.

Het plan klonk avontuurlijk, maar het was voor ons een geruststelling, dat ze hun vrijheid tegemoet gingen. En opnieuw was ik mijn goede vriend Heinz Mottek innig dankbaar. Via zijn moeder had hij in zijn nieuwe vaderland, de Verenigde Staten, gehoord, dat mijn familieleden het heel moeilijk hadden. Hij had ervoor gezorgd, dat ze de benodigde papieren kregen. Dat was alleen maar gelukt, doordat hij zich persoonlijk voor hen garant had verklaard. Zonder Heinz Mottek waren mijn familieleden Berlijn niet meer uitgekomen.

Na de capitulatie nam ik de draad weer op en ging naar mijn werk. Het leven hernam zijn loop, zowel zakelijk als sociaal. We gingen weer op bezoek bij vrienden en kennissen en bleven slapen om het uitgaansverbod te omzeilen.

In de zomervakantie gingen we twee weken naar Zandvoort aan zee. De aanblik van Duitse soldaten die er ook hun vakantie doorbrachten, temperde onze feestvreugde.

Op 14 juni was de Duitse *Wehrmacht* Parijs binnen gemarcheerd en had de Fransen tot een wapenstilstand gedwongen, waardoor grote delen van het land onder Duitse bezetting vielen. Het gebied dat overbleef kreeg onder de regering Vichy zelfbestuur.

Ik griezelde ervan. Aanvankelijk hielden de Duitsers zich rustig, zowel in Zandvoort als Amsterdam. Ze beschouwden de Nederlanders als een 'Germaans volk' en niet als minderwaardig.

In het eerste halfjaar onder Arthur Seyss-Inquart, de door Hitler benoemde '*Reichskommissar*' voor Nederland, beperkten zich de maatregelen tegen joden tot een paar verordeningen, die voor ons, Duitse emigranten niet golden.

Wij waren inmiddels lid geworden van de '*Liberaal Joodse Gemeente*', die pas in het begin van de jaren dertig was opgericht. Ze beschikte niet over een eigen synagoge, zodat er voor de Hoge Feestdagen Rosj Hasjana en Jom Kippoer (Joods Nieuwjaar en Grote Verzoendag), een zaal moest worden

Herbert met zijn vrouw Ursula (rechts) en Margot Lesser in Naarden, zomer 1941.

gehuurd om de synagogdiensten te houden. Wij vonden het fijn om hieraan deel te nemen.

Begin 1941 veranderde de situatie. Vanaf 10 januari moesten alle joden zich laten registreren. Half februari werd de Joodse Raad in het leven geroepen, die onder streng toezicht stond van de nazi's en het hen moest vergemakkelijken alle joodse activiteiten in Amsterdam te controleren.

Snel kwam het verzet tegen de bezetter op gang. Op 19 februari vielen twee joden een politieeenheid aan met ammoniakgas. De Duitsers sloegen onmiddellijk terug. Drie dagen later arresteerden ze meer dan vierhonderd joden, die zonder uitzondering werden gedeporteerd naar het concentratiekamp Mauthausen. Onder hen bevonden zich zonen van kennissen, onder anderen de zoon van het echtpaar Miers en de zoon van een kleermaker die voor mij werkte. Slachtoffer van deze razzia werden verder een paar jongens, die zich in de Wieringermeer, ten noorden van het IJsselmeer, voor-

bereidden op de landbouw om later naar Palestina te emigreren. Omdat het winter was, waren ze in Amsterdam. Een van hen woonde bij de familie Klein. Ook hij werd meegenomen. Die arme jongens, die niemand iets hadden gedaan werden in Mauthausen de dood in gejaagd.

Toen ik hoorde van de omvang van de arrestaties gingen mijn haren recht overeind staan. We voelden ons in ons pension niet meer veilig en overnachtten in het zakenpand van Günther Klein op de Keizersgracht.

Uit protest tegen de Duitse terreur werd er op 25 en 26 februari in Amsterdam gestaakt. De Februaristaking werd door de nazi's brutaal neergeslagen. Ze schoten op de mensenmassa die de straat op was gegaan en er vielen ettelijke doden. Het was niet de laatste keer, dat ik de Nederlanders bewonderde om hun moed en solidariteit met ons joden.

Om ons bij verdere overvallen te kunnen verbergen, huurden we een zolderkamer in het huis van een christelijke familie, die het nationaalsozialisme en in het bijzonder de rassenhaat volledig verwierpen. Heel vaak hielden we ons daar verborgen, omdat er voortdurend gevaar dreigde.

Ik wist, dat ook anderen zo'n schuilplaats dringend nodig hadden. Daarom steunde ik een communistische familie, die onderduikers een schuilplaats bood. Ik schonk vijfhonderd gulden. Dat was veel geld voor ons, daar ik per maand maar de helft van dat bedrag verdiende. Uit respect voor de Februaristaking gaf ik het graag.

Op een dag klopte een vreemde man bij ons aan. Hij had gevangen gezeten in het Franse interneringskamp Gurs en had daar mijn neef Hans Sonnenberg leren kennen. Via deze medegevangene die het gelukt was te vluchten, liet Hans ons vragen hem warme kleding te sturen. We pakten onmiddellijk wat in, onder andere een winterjas van mij. Bezorgd en vol twijfel of hij het pakket ooit zou krijgen, verstuurdten we het.

Om op de hoogte te blijven over het verloop van de oorlog, zaten we bijna dagelijks bij de radio en luisterden heimelijk – het Duitse verbod overtredend – naar de Engelse zender BBC. Op 22 juni verbraken de Duitsers het Hitler-Stalin-pact en vielen de Sovjet Unie aan. Toen dat gebeurde waren wij bij de familie Josephy. Samen met Margot brachten we onze zomervakantie door in Naarden. Het was de laatste keer dat we mijn tante en nichtjes zagen.

Na onze thuiskomst wachtte mij een onaangename verrassing: in de firma van Günther Klein was een Nederlandse nazi bewindvoerder geworden. Hij heette Fikkert. Vroeger had hij een eigen confectiefabriek, die failliet

was gegaan. Ik observeerde hem vaak hoe hij in zijn zwarte uniform voor de spiegel stond te draaien.

Onze arbeidsvoorwaarden werden moeilijker. Een uit Duitsland gestuurde accountant inventariseerde pijnlijk nauwkeurig. Weken achtereen controleerde hij wat maar enigszins te controleren viel. Maar hij kreeg niet alles in handen. Het lukte Günther Klein wat goederen bij een christelijke kennis onder te brengen en die te redden uit de klauwen van de accountant.

In december, na de Japanse aanval op Pearl Harbour, vochten de Verenigde Staten mee aan de zijde van de geallieerden. Dat bericht gaf ons weer hoop, op een dag bevrijd te worden – tenminste als we zouden overleven.

Het jaar 1942 begon met een deprimerend bericht: Günther Klein mocht zijn confectiebedrijf niet meer in. In het kader van '*Arisierung*' werd het bedrijf overgenomen door een zekere heer Siefsinski, eigenaar van een firma in Mannheim. Hij was officier bij de Duitse *Wehrmacht* en verscheen soms in uniform.

Omdat ik als vakman voor het ontwerpen van confectie 'onmisbaar' was, werd ik voornamelijk niet ontslagen, maar zelfs betrekkelijk fatsoenlijk behandeld. Ik deed niets om mijn positie in gevaar te brengen. Ik probeerde tijd te winnen. Heimelijk had ik al lang besloten om mij samen met Ursel te verbergen voor deze barbaren, zodra zich een gelegenheid zou voordoen.

Onze situatie werd gevaarlijker, de wetten tegen joden strenger. Eind april 1942 werd de 'jodenster' in Nederland ingevoerd. Tegelijkertijd werd het joden verboden van het openbaar vervoer gebruik te maken en telefoon te hebben.

Met een gele davidster zichtbaar, links op borsthoogte, moest ik nu elke dag naar de Keizersgracht lopen. Dat duurde een half uur. En omdat ik soms 's middags naar huis ging om een boterham te eten, was ik dagelijks twee uur onderweg. Terwijl ik daar liep, werd ik herhaaldelijk door Nederlanders gegroet, zodra ze mijn 'jodenster' zagen. "Ja", dacht ik, "we zijn het uitverkoren volk. Uitverkoren, om duidelijk te maken, wie goed is en wie slecht."

Ik ging fietsles nemen, om te trachten mijn woon-werkverkeer te vergemakkelijken. Fietsen was joden nog toegestaan. In Nederland, in tegenstelling tot Duitsland, was de fiets heel gangbaar. Ik constateerde dat ik geen aanleg had. Om de haverklap viel ik en sleurde mijn instructeur mee. Gelukkig kon ik mijn armzalige pogingen om te leren fietsen snel staken. Joden, die in bedrijfstakken werkten die 'belangrijk waren voor de oorlogs-

industrie', kregen een speciale tramvergunning, maar alleen meerijden op het voor- of achterbalkon was toegestaan.

Inmiddels had Ursel kennis gemaakt met Leo de Wolff. Hij werkte voor de Joodse Raad en gebruikte in het pand naast ons een paar kamers als kantoor. Ursel en Leo de Wolff waren elkaar een paar keer tegen gekomen en in gesprek geraakt. En omdat Ursel dacht, dat het misschien goed zou zijn iemand bij de Joodse Raad te kennen, nodigde ze hem af en toe uit voor een kop koffie.

Ik stimuleerde dat. Ieder contact zou handig kunnen zijn, omdat de nazi's het net steeds verder aanhaalden. Er deden geruchten de ronde over geto's, deportaties en vernietigingskampen ver weg in het oosten. We waren op onze hoede.

In de zomer van 1942 namen de razzia's op straat toe. Joden, die de Duitsers toevallig op straat tegenkwamen, werden opgepakt en in vrachtwagens gegooid. Samen met Margot – op weg van de zaak naar huis – overkwam het ons. Plotseling werd de straat afgezet en iedereen met een 'ster' werd aangehouden.

Een voorbijganger siste ons toe: hou je tas voor je borst en loop achter me aan. We deden het en razendsnel loodste hij ons via steegjes uit de gevaarzone. We hebben hem nooit kunnen bedanken, want voordat we het wisten, was hij verdwenen. Een naamloze held die ons redde.

Op een ochtend kwam Ursel ter ore, dat er rekening moest worden gehouden met nieuwe arrestaties. Ze klom over de heg om bij onze burens, het echtpaar Laske, naar de zaak te bellen. "Wees voorzichtig", waarschuwde ze mij, "er gaat weer gecontroleerd worden."

"Ik zal op de zaak blijven, als ik ook maar iets verdachts zie", beloofde ik haar.

"Ik wil, dat je onder geen beding de straat opgaat."

Tussen de middag wilde ik onze kleermaker opzoeken, bij hem mijn brood opeten, een kop thee drinken en met hem het laatste nieuws doornemen. Hij woonde Keizersgracht 5.

Voorzichtig liep ik over de prachtige gracht naar zijn huis. De smalle deur bevond zich vlak naast de deur van het buurhuis. Slechts gescheiden door een dunne lat.

Ik klopte aan en wachtte. Vanaf de overkant van de gracht was de ster zichtbaar die ik links op mijn kleding droeg. Mijn collega deed open, vroeg me binnen te komen, waarna we gingen eten.

Plotseling werd er geklopt. De buurman kwam gehaast binnen en deed opgewonden verslag: "De 'Sicherheitspolizei' was net bij me! Ze beweerden, dat ik een jood had binnengelaten. Ik ontkende en omdat ze niemand konden vinden, zijn ze weer weggegaan. Hun vrachtwagen zat vol met arrestanten!"

Ik hapte naar adem. De twee smalle deuren, die uit de verte één deur leken met maar één bel, hadden mij gered. "Een mens moet geluk hebben", dacht ik. "Maar je moet ook naar je vrouw luisteren."

Kort daarop, op een zondagmiddag, waren we op weg naar Just en Erna Rosenthal.

Tijdens die wandeling zagen we politieagenten enveloppen in brievenbussen gooien.

's Maandags hoorden we wat dat voor brieven waren. Alle joodse gezinnen, waarvan het gezinshoofd niet ouder was dan veertig jaar, kregen een oproep om zich op 15 juli met bagage op bepaalde plekken in Amsterdam te melden. Met het doel om op werktransport naar Duitsland te worden gestuurd.

Dankzij mijn geboortjaar 1901 ontsprong ik deze keer de dans.

Margot daarentegen had wel een oproep gekregen. We zochten een uitweg en gingen naar Leo de Wolff. Margot klaagde indertijd over ontzettende pijn in haar been.

"Als u een attest van een arts indient", adviseerde De Wolff "zou tijdelijk uitstel van deportatie kunnen worden verkregen."

We stuurden Margot niet onmiddellijk naar de dokter, omdat er nog een paar dagen speling was. Om de kansen op een attest te vergroten, sloegen we zelfs geregeld op haar ontstoken been. Maar in plaats van te verergeren, genas het zienderogen. Heel snel daarna wendden we ons tot een Nederlandse arts.

"Nee, het spijt me, maar ik kan u niet helpen", weerde hij af en keek naar zijn vrouw, die hem assisteerde.

"We smeken u! Mevrouw Lesser moet anders op transport!"

Hij bleef bij zijn weigering. Plotseling werd zijn vrouw weggeroepen. Ze had nauwelijks de behandelkamer verlaten, of hij schreef razendsnel een attest en verzocht ons onmiddellijk te vertrekken.

De volgende ochtend overhandigde Ursel het attest aan Leo de Wolff. Maar Margot wachtte de bevestiging van de Joodse Raad niet af en besloot zelf om op 15 juli niet op het aangegeven adres te verschijnen. Tijd winnen was het allerbelangrijkste.

Fikkert stelde intussen een lijst op van joden die voor de Nederlandse

confectie onmisbaar waren. Mijn naam maakte er ook deel van uit en Fikkert voegde Margot's naam eveneens toe. De lijst werd geaccepteerd, maar jammergenoeg niet voor iedereen op tijd. Sommigen die vrijgesteld werden, waren reeds weggevoerd.

In een van de eerste weken na het begin van de deportaties vluchtte Günther Klein met zijn gezin. Zij wilden proberen Zwitserland te bereiken, maar ondernamen de gevaarlijke reis niet samen. Günther Klein trachtte met zijn broer Hans op de fiets de Belgische grens over te gaan, terwijl zijn vrouw met de twee dochters, Yvonne en Renée, per trein zou reizen – een onzekere toekomst tegemoet.

In augustus volgden de oproepen voor alle joodse gezinnen, waarvan het gezinshoofd ouder was dan 40 jaar. Nog werd ik beschermd door de lijst van Fikkert, maar het was slechts een kwestie van tijd.

“We moeten ons verbergen”, zei ik tegen Ursel en Margot. “We moeten op zoek naar adressen, waar we kunnen onderduiken.”

Een toeval kwam ons te hulp. Het was in september. We zaten met Margot te praten.

“Vanavond komt een collega, Ria Vervoort, mij opzoeken”, vertelde ze. Ze is mannequin. Ze neemt een kennis mee, een Nederlandse halfjoodse man.

Ik kreeg een ingeving en vroeg haar: “Informeer eens, of zij geen onderduikadressen voor ons weten.”

De volgende ochtend begroette ze me met de woorden: “Dat is me ook wat moois! Die kennis van mijn vriendin, Dave Philips, werd ontzettend kwaad en vroeg hoe ik het in mijn hoofd haalde om hem iets dergelijks te vragen. Hij peinsde er niet over om op die manier het risico te lopen door de Duitsers gearresteerd en gedeporteerd te worden.”

Het antwoord van Dave Philips was duidelijk. Dus liet ik de kwestie rusten. Verbaasd vernam ik, wat Margot ons daags daarop vertelde: “Dave Philips stond vandaag onverwachts bij mij voor de deur en verontschuldigde zich, dat hij zo onbeschoft was geweest. Maar omdat hij niet wist hoe Ria erover dacht, mocht zij niet te weten komen, dat hij joden hielp onderduiken. Hij werkte samen met een verpleegster uit Alkmaar, die lid was van de gereformeerde kerk. Ze heet Ans Roos en ze komt morgen naar me toe.”

Gespannen luisterden we, toen Margot ons 's avonds na dit bezoek verslag deed: “Ans Roos zal haar best doen om voor mij een onderduikadres te vinden.” Maar natuurlijk heb ik jullie niet vergeten. Ik had een foto van jullie heel opvallend neergezet, zodat ze wel moest vragen wie dat waren.

Dave Philips, 1949.

Margot Lesser en haar collega Ria Vervoort, de vriendin van Dave Philips. Op de kleding van Margot is de verplichte 'Jodenster' zichtbaar. De foto is genomen in 1942.

Ik vroeg haar om ook iets voor jullie te doen. Dat heeft ze beloofd. “

Snel daarna maakten we kennis met Ans Roos. Margot stelde haar aan ons voor.

“Ans heeft misschien al een gezin voor mij gevonden. Het is zelfs hier in de buurt, vertelde ze blij.

“Het zijn eenvoudige mensen”, voegde Ans eraan toe, “overtuigde communisten.

Voor jullie heb ik misschien ook een optie. In Alkmaar. Een bestuurslid van de gereformeerde kerk heeft een joodse onderduiker. Ik zal hem vragen of hij iemand weet, een lid van zijn gemeente, dat bereid is om jullie onderdak te verlenen.”

Het was bijna acht uur, maar ik wilde graag langer met Ans praten om meer te weten te komen over Alkmaar, de gereformeerde kerk en over haarzelf. Omdat er een kamer in ons pension leeg stond, ging ik naar mevrouw Elias en huurde de kamer.

We spraken nog heel lang met Ans Roos. Wat zij ons over de gereformeerde kerk vertelde, gaf ons hoop.

“Onze kerk heeft niks tegen joden. De dominee in mijn gemeente heeft herhaaldelijk vanaf de kansel in zijn preek opgeroepen om zoveel mogelijk leden van het ‘oude volk van Israël’ te redden. Veel leden van de gemeente denken er net zo over als hij. En ik ben ervan overtuigd, dat we iemand vinden die de moed heeft om dit te doen.”

De volgende ochtend nam Ans afscheid: “zodra ik kan, zal ik naar Alkmaar gaan!”

In de kamer, waar ze die nacht had geslapen, nam korte tijd later de Duitse jood Wieschinski zijn intrek. Voor de oorlog was hij werkzaam in het bankwezen. Hij had iets uitgehaald, waarmee hij Nederland had benadeeld ten faveure van Duitsland. Dat had hem arrestatie, veroordeling en gevangenschap opgeleverd. Maar de Duitsers hadden hem vanwege zijn verdienste voor ‘volk en vaderland’ vrij gelaten.

Hij was een charmante prater. Hij flirtte behoorlijk met Ursel, gaf haar bloemen en soms bonbons. Bonbons waren alleen maar verkrijgbaar op de zwarte markt. Ik vertrouwde hem niet en ik kon me zelfs voorstellen, dat hij mij bij de Duitsers zou aangeven om bij Ursel ‘vrij spel’ te hebben.

Onder de joodse emigranten verspreidde hij het gerucht, dat hij bevoegd was, om een lijst op te stellen van personen, die van deportatie zouden worden vrijgesteld.

Als tegenprestatie eiste hij sieraden of andere waardevolle spullen. Inderdaad waren er gezinnen die zijn mooie praatjes geloofden.

Ans Roos samen met Ursula en Herbert Lebram, 1988. Het contact is altijd gebleven

Een paar weken later kwam Ans Roos bij ons langs. Ze had in Alkmaar een gesprek gehad met de voorzitter van het kerkbestuur, de heer Schenkeveldt.

“Hij stuurde me naar een zekere Carel van Hartingsveldt”, vertelde Ans, “die ook lid is van het kerkbestuur. Voordat ik op weg ging, voorspelde Schenkeveldt nog, dat Van Hartingsveldt niet onmiddellijk zou instemmen, maar hem eerst om raad zou komen vragen. En dat gebeurde ook. Ik zocht Van Hartingsveldt een tweede keer op. Nu ging hij accoord. Hij had ook rug-gespraak gehouden met zijn vrouw. Toen ik hem daarna vertelde, dat jullie Duitse joden zijn, gaf hij te kennen, dat hij liever Nederlandse joden wilde redden. Opnieuw ging hij naar Schenkeveldt. En die zei tegen hem: “Je hebt geen keuze, Carel, deze joden worden jou door God gestuurd!” Hij is een gelovig man. En dus stemde hij ermee in om jullie in huis te nemen.”

We waren dolgelukkig en opgelucht, maar besloten nog niet direct te gaan. Nog werd ik beschermd door Fikkert. En wij wilden niet onnodig een beroep doen op de familie Van Hartingsveldt.

Maar Margot besloot om al eind 1942 onder te duiken. Haar vrijstelling leek haar niet veilig genoeg. Omdat haar onderduikadres zich in Amsterdam bevond, zijn wij haar zelfs een keer gaan opzoeken. De mensen bij wie

zij onderdak vond, waren eenvoudig, maar goed en behulpzaam. Behalve Margot was er nog een jonge joodse onderduiker.

Het werd allemaal steeds penibeler voor ons: op een avond belden twee Gestapo agenten aan bij het pension. Geschrokken luisterden we bij de deur, maar haalden opgelucht adem: ze kwamen niet voor ons, ze kwamen voor Wieschinski.

's Ochtends was hij nog bij ons langs geweest en had Ursel bonbons cadeau gedaan, die nog op tafel stonden. We moesten ze onmiddellijk laten verdwijnen! Zonder te aarzelden, kieperden we ze in een kan melk, die we voor het slapen gaan wilden drinken.

De Gestapo agenten wierpen in elke kamer slechts een vluchtige blik en toen onze hospita hen meedeelde, dat Wieschinski die dag was vertrokken, verdwenen ze weer.

Vermoedelijk had hij dit aan zien komen en was er vandoor gegaan.

Het onderduikadres

In januari 1943 vloog Fikkert voor een paar dagen naar Berlijn. Na zijn terugkeer deed hij mij verslag: "Ik heb Heinrich Himmler gesproken. Hij wil dat Nederland in juli *'judenrein'* is."

"Al is Fikkert een nationaalsocialist", dacht ik, "hij heeft tenminste niet elk fatsoen verloren."

's Avonds besprak ik met Ursel wat ik te horen had gekregen. "We moeten er in ieder geval voor zorgen, dat we voor die tijd in veiligheid zijn", constateerde ik. We besloten om op 1 maart bij de familie Van Hartingsveldt onder te duiken.

's Nachts hoorden we steeds vaker dat geallieerde eskaders boven Nederland vlogen richting Duitsland. Het geronk klonk ons als muziek in de oren. En ik raakte er steeds meer van overtuigd, dat de Duitsers de oorlog niet zouden winnen. De Russen hadden de Duitse troepen volledig tot staan gebracht. In Stalingrad was het complete leger omsingeld.

Zelfs de heer Siefsinski leek aan de *'Endsieg'* van de Duitsers te twijfelen. Tijdens een van zijn sporadische bezoeken, gekleed in het uniform van een kapitein, vroeg hij mij: "Wat gaat er met het bedrijf gebeuren, als wij de oorlog verliezen?"

Ik vermoedde, wat hij wilde horen. Dat ik, onder zijn bescherming, het bedrijf tot het eind van de oorlog zou voortzetten. Maar ik draaide me er handig onderuit: "Ik kan me niet voorstellen, dat de Duitsers de oorlog verliezen."

We bleven bij onze onderduikplannen en zeiden onze kamerhuur bij mevrouw Elias per 1 maart op. Als nieuw adres noemden we een straat in Amsterdam Oost. Dat was een wijk, waarheen alle joden gedwongen moesten verhuizen. Of mevrouw Elias dat geloofde? Het was alleen belangrijk, dat ze een adres kon opgeven als de Duitsers ons kwamen zoeken.

Eind februari gaven we een expeditiebedrijf opdracht onze belangrijkste spullen, vooral kleding, naar Alkmaar te brengen. Ans Roos regelde dat en bracht Carel van Hartingsveldt op de hoogte.

Omdat we natuurlijk niet met een 'ster' op onze kleding konden reizen, moesten we ervoor zorgen, dat we ons ergens konden verkleeden.

We spraken in de middag van 1 maart af met het echtpaar Deleur, dat niet ver van het station in de Herenstraat een sigarenwinkel had. Daar zouden we ons verkleeden en op Ans Roos en Dave Philips wachten.

1 Maart 1943 ging ik 's ochtends nog naar de zaak. Op weg erheen kwam ik een beroemde acteur en regisseur tegen, die ik nog uit Berlijn kende: Kurt Gerron. Hij was vier jaar ouder dan ik en we hadden op dezelfde school gezeten. Hij was een man met een fors postuur, die in de film *Der blaue Engel* had gespeeld samen met Marlene Dietrich en Emil Jannings. In 1933 week hij uit naar Frankrijk en bereikte via Oostenrijk Nederland. Na de Duitse inval in 1940 kon hij niet meer weggkomen. Hij had in Amsterdam de leiding over het joodse theater, de Joodsche Schouwburg, waar ook Rudolf Nelson optrad.

"Ik ga vandaag met mijn vrouw onderduiken", vertelde ik hem. "Denk je niet, dat het ook voor jou en je vrouw goed zou zijn om een onderduikplek te zoeken?"

"Hoe kan iemand met mijn omvang onderduiken?"

Verdrietig nam ik afscheid van hem en ging naar mijn werk.

's Middags had ik met Ursel afgesproken in de sigarenwinkel van het echtpaar Deleur. Alles was voorbereid. Voor veel geld hadden we valse persoonsbewijzen georganiseerd. Ans had van haar broer Kees Roos, die bij de politie werkte, gehoord, dat er die dag geen razzia's op het station of in de treinen zouden plaatsvinden. Ik zou met Ans reizen en Ursel met Dave Philips. Op die manier hadden wij een echte Nederlander bij ons, mocht er iets gebeuren. Zij zouden dan het woord voor ons kunnen doen, omdat ons accent ons gemakkelijk zou kunnen verraden.

Om zes uur haalden Ans en Dave ons op. Twee aan twee liepen we naar het station. Alles verliep volgens plan. Toen Ans en Dave de treinkaartjes kochten, ontdekten we plotseling het echtpaar Deleur. Ze waren ons stil-tjes gevolgd om te kijken of we zonder problemen weg konden komen. Hun betrokkenheid ontroerde ons hevig.

Opnieuw twee aan twee, maar niet samen, stapten we in. En ik werd overvallen door een dof gevoel een onzekere toekomst tegemoet te rijden.

Zonder een enkel intermezzo bereikten we Alkmaar. Ans en Dave brachten ons naar het huis van de familie Van Hartingsveldt in de Burgemeester Palingstraat. Mevrouw van Hartingsveldt verwelkomde ons.

Onze trouwe metgezellen maakten onmiddellijk rechtsomkeert, om nog

In de Burgemeester Palingstraat stonden de huizen in een rij, muur-aan-muur. Uiterste voorzichtigheid was geboden voor Herbert en Ursula Lebram om niet ontdekt te worden in hun schuilplaats. (Foto uit de 'Alkmaarsche Courant' van 7 januari 1977)

voor het voorgeschreven tijdstip thuis te zijn. Ik overhandigde Dave bij het afscheid een brief, die bestemd was voor Fikkert. Daarin deelde ik hem mee, de zenuwslopende en voor ons vernederende gebeurtenissen niet meer aan te kunnen. "En daarom kies ik de weg van de wanhoop." Bewust koos ik woorden die dubbelzinnig waren. Om geen beeld van een ongeluk op te roepen, schreef ik niet concreet, dat ik van plan was om zelfmoord te plegen. Maar ik liet hem wel in die waan. Als ze dachten, dat ik dood was, hoefden de nazi's me niet te zoeken om me weg te slepen en te vermoorden.

Ik vroeg Dave de brief in Amsterdam te posten. Met een laatste groet verdwenen onze beide helpers in het donker.

We betraden het huis, waar de familie Van Hartingsveldt ons onderdak bood en waarvan niemand wist voor hoe lang dit zou zijn. Toen de deur achter ons in het slot viel, dacht ik: "Nu zijn we gered." Even later, toen we alleen waren, bekende Ursel me, dat het bij haar juist het tegenovergestelde teweeg had gebracht: "Nu zitten we opgesloten."

Mevrouw Van Hartingsveldt bracht ons naar de kamer, die zij voor ons in gereedheid had gebracht. Op de eerste verdieping. "Tot voor kort sliepen hier onze beide ongetrouwde dochters, Map en Clien. Zij zijn naar zolder verhuisd."

"Wat aardig van hen", reageerde ik. "We vinden het heel erg onaangenaam, om u tot last te zijn."

"Het duurt vast niet lang, over drie maanden is de oorlog afgelopen."

Deze woorden maakten me aan het schrikken. Wat zou er gebeuren als zou blijken, dat we ons langer dan drie maanden bij hen zouden moeten verbergen?

Kort na onze aankomst kwam de heer Van Hartingsveldt thuis. Hij werkte op het Gemeentehuis van Alkmaar bij de afdeling Financiën. We vonden hem dadelijk sympathiek, net als de drie dochters waarmee wij nog diezelfde avond kennis maakten. Eerst kwam de tweeling Map en Clien van hun werk, twee aardige jonge vrouwen van 24 jaar. Zij waren de jongste dochters. Later kwam ook de middelste dochter Nel samen met haar man, Hans Eendebak. Ze waren vast heel nieuwsgierig naar ons. Alleen Anni, de oudste dochter en haar man Arie Touw en de beide zoons Jo en Wem, zagen we die avond nog niet.

Voordat we naar onze kamer gingen, vroeg ik de heer Van Hartingsveldt: "Hoeveel ben ik u schuldig voor kost en inwoning?"

"Dertig gulden in de week. Voor u samen."

Dat was niet veel.

Hoewel we dat niet gewend waren, moesten we één bed delen. Het maakte niet uit, we sliepen die eerste nacht in Alkmaar zo rustig als lang niet was voorgekomen.

De volgende weken van onze onderduik verliepen zonder incidenten. Omdat we één wastafel hadden, stond Ursel eerder op dan ik, terwijl ik op mijn mondharmonica speelde. *Santa Lucia, Sah ein Knab' ein Röslein stehen* en *Muss i denn zum Städtele hinaus* waren mijn lievelingsliedjes. Omdat de muziek niet buiten te horen zou zijn en tot de burens zou doordringen, trok ik de deken over mijn hoofd. Bij alles wat we deden, moesten we voorzichtig zijn. We spraken heel zachtjes en gebruikten de wc beneden alleen maar als er iemand van de familie thuis was.

Na het ontbijt, dat uit thee en een boterham met margarine bestond en door Ursel werd klaar gemaakt, ging zij naar beneden naar de keuken om mevrouw Van Hartingsveldt bij het schoonmaken, wassen of andere huishoudelijke karweitjes te helpen. Ik ontwierp in die tijd mantels en man-

telpakken, om de routine niet kwijt te raken. Dat deed ik in een kamer op de bovenste verdieping die ons overdag als woonkamer ter beschikking stond.

Soms brachten Map en Clien boeken mee, die zij in de bibliotheek voor ons hadden geleend. Die twee waren trouwens ontzettend attent en bekommerden zich heel hartelijk om ons. Map werkte bij de telefooncentrale in Alkmaar en Clien als kraamverpleegster in het ziekenhuis.

In de late middag werd de krant bezorgd, die ik als eerste mocht lezen. Om mij te informeren over de toestand in de wereld, stond mij een radio ter beschikking, die de familie Van Hartingsveldt ondanks het bevel daartoe niet had ingeleverd. Het toestel stond in een kamer op zolder. Daar luissterde ik naar de BBC, *Radio Oranje*, of de berichten voor de *Wehrmacht*. Na het luisteren, verstopte ik het toestel in een hokje onder drie ramen, dat van buiten niet zichtbaar was. In die ruimte die nauwelijks groter was dan een kist, zouden wij ons in noodgevallen moeten verbergen.

De heer Van Hartingsveldt drong erop aan om 's avonds met ons te gaan wandelen. "Een uur frisse lucht per dag zal u goed doen."

Omdat we geen 'ster' meer droegen, konden we het wagen om na achten naar buiten te gaan. Maar we werden er ontzettend zenuwachtig van. Ik ging steeds slechter slapen en na een paar weken bracht ik de moed op om de heer Van Hartingsveldt erop aan te spreken: "Ik geloof, dat die wandelingen te zenuwslopend voor ons zijn. We willen er voortaan liever van afzien." Tot mijn verrassing stemde hij in: "Ja, ik voel het net zo."

Maar om voldoende te bewegen, liep ik duizend keer het smalle gangetje voor onze kamer op en neer. Dat kostte me circa twintig minuten. 's Avonds gingen we ongeveer een kwartier op het balkon staan om frisse lucht te krijgen.

Om de veertien dagen kwam Dave ons opzoeken. Dat had hij zo met de heer Van Hartingsveldt afgesproken. Half maart kwam hij voor het eerst, samen met Ria Vervoort. Er werd al lang niet meer getwijfeld aan haar mentaliteit.

De man van Ria's moeder, de heer Orlemans, werkte bij de gemeenteadministratie van een Amsterdams stadsdeel, bij de afdeling die de distributiekaarten verstrekke.

We gaven hem onze stamkaarten, die hierop recht gaven. Zo lang de stamkaarten nog geldig waren, was Dave bereid om bij de heer Orlemans onze distributiekaarten te halen. Zo gauw als de kaarten geblokkeerd waren, zou de heer Orlemans, als hij Dave in het vizier kreeg met z'n hoofd schudden en zou hij weggaan.

Onze kaarten gaven we aan mevrouw Van Hartingsveldt. Maar toch was de voedselvoorziening problematisch. De porties waren minimaal, te weinig om van te leven en te veel om van te sterven.

Verbazingwekkend genoeg duurde het meer dan een jaar, voordat onze stamkaarten waardeloos werden.

Tijdens het lezen van mijn dagelijkse lectuur ontdekte ik op een dag een artikel in de krant dat in grote letters kopte: "Wie joodse onderduikers in huis heeft en zichzelf aangeeft, gaat vrijuit."

Ursel en ik waren als verlamd. Zou het echtpaar Van Hartingsveldt zich hierdoor laten beïnvloeden? Zoals gewoonlijk legde ik de krant terug op het tafeltje in de gang. Na het avondeten kwam de heer Van Hartingsveldt naar ons toe: "U hoeft niet bang te zijn dat ik u zal aangeven. Ik heb 'ja' gezegd en daar blijf ik bij."

Het was een pak van ons hart. Carel van Hartingsveldt was een goed mens, daaraan hoefden we niet te twijfelen.

Een gebeurtenis in de eerste maanden van ons verblijf in Alkmaar hield ons heel erg bezig. Verzetstrijders hadden op 27 maart 1943 het Bevolkingsregister van Amsterdam overvallen, met het doel de lijsten te vernietigen, waaruit de Duitsers konden vaststellen wie als jood geregistreerd stond. De overval was goed voorbereid en vond plaats op het tijdstip dat de wacht wisselde. Kees Roos had de verzetsmensen de informatie in handen gespeeld. De inbraak slaagde en veel documenten werden verbrand, maar de groep werd verraden en ingerekend. Op 13 april werden ook Kees en Ans gearresteerd. In juni deed het hof uitspraak.

Ans, 26 jaar oud, kreeg een gevangenisstraf van een jaar die zij moest uitzitten in Kleef.

Kees, als politieman in overheidsdienst, werd ter dood veroordeeld. Hij was net 30. Als speciale gunst mocht hij voor zijn terechtstelling zijn pasgeboren baby zien, een meisje.

We rouwden intens om Ans en Kees Roos.

Dave en Ria, die ons regelmatig bleven opzoeken, hadden meer jobstijdingen voor ons.

Bijtijds had ik Dave gevraagd contact op te nemen met mijn nicht, Ilse Grünebaum-Meyer en haar man, om ook voor hen te bemiddelen bij het vinden van een onderduikadres. Maar zijn poging was vergeefs. Ilse had tegen hem gezegd, dat het voor hen niet mogelijk was om zich te verbergen, omdat haar man – een orthodoxe jood – alleen maar kosjer kon leven. Korte tijd later werden zij gedeporteerd.

Ria en Dave vertelden ons hoe het Margot verging op haar onderduikadres. Al in maart had Margot geklaagd, dat ze zich er heel erg ongelukkig voelde. In april en mei verbeterde die berichtgeving niet. Het bezwaarde ons te weten dat onze lieve vriendin zo eenzaam en ongelukkig was. In juni tenslotte hield ze het niet langer uit en had gevraagd of er een mogelijkheid bestond haar ergens anders onder te brengen.

Gelukkig kreeg Dave op dat moment de ingeving om de heer Van Hartingsveldt te vragen of hij nog een derde onderduiker in huis zou willen nemen. Hij ging onmiddellijk accoord.

We waren ontzettend blij, toen hij ons zijn besluit kenbaar maakte. "Natuurlijk doe ik het alleen, als u het ermee eens bent", voegde hij eraan toe.

"Ermee eens?", antwoordden wij. "U heeft geen idee, hoe blij wij zijn om onze Margot weer bij ons te hebben." En wij vertelden hem over onze bijzondere vriendschap.

In juli nam Dave haar mee en ze kreeg de kamer, waar wij overdag verbleven.

Mijn 'twee' vrouwen hielpen in het huishouden, waar ze maar konden. In onze vrije tijd zaten we met elkaar te praten. Soms kaartten we ook, we speelden vooral *Rommé*. Maar omdat de dames mij te langzaam vonden, mocht ik niet meer meedoen.

Verder zorgden ze goed voor me. 's Middags gaven ze me allebei de helft van hun broodrantsoen. Per dag kregen wij drie sneetjes brood die nauwelijks groter waren dan een lucifersdoosje. Het was ontzettend weinig.

De levensmiddelen die wij in Amsterdam hadden gehamsterd en die wij samen met onze bagage naar het huis van de familie Van Hartingsveldt hadden gestuurd waren al lang op. We hadden ze als 'welkomstcadeau' gegeven om een goede indruk te maken. Dat was absoluut niet nodig geweest en ik betreurde het dat we alles in een keer hadden gegeven.

Door het huishoudelijk werk dat Ursel en Margot deden en door hun kaartspel, had ik veel vrije tijd. Ik las de krant of een boek, luisterde naar de radio of tekende mijn ontwerpen. In toenemende mate dacht ik aan vroeger. Mijn leven trok aan mij voorbij.

Het heden was verschrikkelijk, toekomst hadden we niet. En zo begon ik in het verleden te leven.

*Herbert Lebram in typisch
Duitse 'Lederhosen'.*

Herinneringen

Herinneringen

IJzer in ruil voor goud

In het Berlijnse Café Grunewald werd die zondag verhit gediscussieerd. Het was 29 juni 1914. In extra krantenedities werd melding gemaakt van de in Sarajevo plaatsgevonden aanslag op de troonopvolger van de Oostenrijks-Hongaarse monarchie. Gavrilo Prinzip, een negentienjarige gymnasiast, had aartshertog Frans Ferdinand en zijn vrouw Sophie met twee schoten om het leven gebracht.

Onder de gasten in het café bevonden zich ook het echtpaar Zeimann, vrienden van mijn ouders, onze familieleden de Sonnenberg's en ons gezin. Ik was bijna 13, twee jaar jonger dan mijn zus Vera en ik luisterde heel aandachtig naar wat de volwassenen met elkaar bespraken.

"Dat draait op een oorlog uit", voorspelde de heer Zeimann, "die Duitsland gaat verliezen!"

Ik achtte deze voorspelling, na alles wat ik tijdens de geschiedenislessen had geleerd, volstrekt onmogelijk. Mijn geloof in Duitsland was zo onvoorwaardelijk, dat ik de heer Zeimann deze uitspraak bijna kwalijk nam. Waren de eerste woorden van ons volkslied niet: "*Deutschland, Deutschland über alles*"?

Vol spanning volgden we de weken daarna het verloop van de gebeurtenissen. Op 23 juli stelde Oostenrijk-Hongarije aan Servië een ultimatum, dat mede schuldig werd verklaard aan de aanslag in Sarajevo. Op 28 juli volgde de oorlogsverklaring. Duitsland, een trouwe bondgenoot van Oostenrijk, verklaarde op 1 augustus Rusland de oorlog, dat gemobiliseerd was om Servië terzijde te staan.

De Duitse oorlogsverklaring aan het adres van Frankrijk op 3 augustus werd een dag later beantwoord door Engeland. Engeland, dat met Frankrijk en Rusland de zogenaamde '*Triple Entente*' vormde, verklaarde Duitsland de oorlog.

"De huidige jeugd", zei mijn vader tegen mij, "staat aan het begin van een belangrijk tijdperk!"

Ik geloofde hem onvoorwaardelijk, want zo dacht ik er zelf ook over.

Vanuit de Mommsenstrasse, waar wij sinds 1909 woonden, ging ik 's

avonds naar de nabijgelegen Gervinusstrasse dichtbij het station Charlottenburg. Daar had ik afgesproken met leeftijdgenoten om te demonstreren hoe trots we op Duitsland waren. Uit wraak en teleurstelling over het feit dat Engeland tegen ons ten strijde trok, begroetten wij elkaar met de kreet: "Laat God Engeland straffen!" Ik liep gearmd met een elfjarig Amerikaans meisje, dat Gladys Hill heette. Haar ouders hadden de kant van Duitsland gekozen. We hoopten erop, dat we zowel Amerika als Japan tot onze bondgenoten mochten rekenen. Een paar jongens droegen een Japanner op hun schouders en juichten hem toe.

We verkeerden in een soort feestroes. Duitse overwinningen die elkaar de eerste weken snel opvolgden, werden bejubeld. Nog voordat anderen er iets van wisten, bracht mijn vriend Hans Salomon mij telefonisch op de hoogte van de jongste ontwikkelingen. Hij kreeg het nieuws uit de eerste hand. Zijn vader was aandeelhouder van de nationaal gezinde krant *Berliner Lokal-Anzeiger*.

Ook op school was iedereen in staat van oorlogseuforie. Ik zat in de derde klas van het *Kaiser-Friedrich-Gymnasium* en keek jaloers naar de jongens in de hoogste twee klassen die zich vrijwillig meldden voor het leger. Ik was nog te jong om voor het vaderland ten strijde te trekken.

Op 25 augustus vierde ik mijn dertiende verjaardag. Volgens joodse traditie is dat het tijdstip waarop een jongen religieus gezien meerderjarig wordt. Vanaf dat moment is hij zelf verantwoordelijk voor het nakomen van de joodse voorschriften en voor zijn hele doen-en-laten. Tot die tijd droegen zijn ouders die verantwoordelijkheid. Bij het *barmitsva* feest wordt hij als volwaardig lid in de joodse gemeenschap opgenomen en mag zichzelf *barmitsva* noemen, zoon van de opdracht. Mijn feest, dat naar joods gebruik op een sjabbat kort na mijn verjaardag had moeten vallen, werd uitgesteld als gevolg van de spannende tijd. Niemand geloofde, dat de oorlog langer dan drie maanden zou duren.

De gebeurtenissen aan het front hielden me voortdurend bezig. Van 26 tot 30 augustus vond de Slag om Tannenberg in Oost-Pruisen plaats. Nadat tevoren het Russische leger was opgerukt tot in de buurt van Königsberg (tegenwoordig Kaliningrad) werd het in deze strijd door de Duitse eenheden verslagen onder het commando van de generaals Erich Ludendorff en Paul von Hindenburg. Uit de strijd van 6 tot 15 september rond de Mazurische Meren kwamen de Duitse troepen opnieuw als helden tevoorschijn.

Na elke overwinning kregen we een dag vrij van school, wat ons enthousiasme verdubbelde.

Herbert Lebram in het jaar 1913, een jaar voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

Toch tekende zich spoedig af, dat wij valse verwachtingen hadden. In Frankrijk kwam het Duitse leger tot staan. Een doorslaggevende overwinning, werd nergens behaald, noch in het westen, noch in het oosten. Het hielp ook niet, dat eind oktober 1914 Turkije aan de kant van Duitsland en Oostenrijk-Hongarije ging meevechten.

Toen die verkeerde inschatting over de duur van de strijd duidelijk werd, bepaalden de rabbijnen van onze gemeente, dat mijn *barmitsva* en die van twaalf andere jongens op Tweede Kerstdag 1914, die op een sjabbat viel, zou worden gevierd. Dat was een grote uitzondering. Het was niet vaak voorgekomen, dat zoveel jongens op een en dezelfde sjabbat *barmitsva* werden.

Ik werd samen met mijn klasgenoot, Hans Wartenberger, hierop voorbereid door rabbijn Dr. Bergmann, die ook de dienst leidde. 'Oberkantor' Magnus Davidsohn, befaamd om zijn mooie stem, was de voorzanger. In de synagoge verdrongen zich onze familieleden en kennissen. Ieder van ons sprak om de beurt de zegenspreuk, de *beracha* uit, terwijl wij het *Sjema Jisraël* (Hoor Israël) samen zongen.

Thuis gaven mijn ouders ter ere van mij een lunch, waar ik voor het eerst in mijn leven een toespraak hield. Ik bedankte mijn ouders, Max en Clara Lebram, voor alles wat ze tot nu toe voor Vera en mij hadden gedaan. Mijn grootmoeder, Emilie Behrendt en al haar zoons, de broers van mijn moeder, waren naar mijn *barmitsva* feest gekomen, ook heel veel neven, waaronder Erich Behrendt, mijn lievelingsneef.

Op dat moment was van al mijn mannelijke familieleden die qua leeftijd hiervoor in aanmerking kwamen, alleen Felix Behrendt, de jongste broer van mijn moeder en vader van Erich, opgeroepen. De twee oudste broers, Alfred en Siegfried, hadden hun dienstplicht in vredestand vervuld.

Voor oom Felix, maar ook voor mijn lievelingsleraar Wilhelm Krause, die zoals veel andere leraren van onze school onder de wapens waren geroepen, schreef ik als dertienjarige mijn eerste gedicht. Ik voegde het bij de *Liebesgaben* die we 's middags na schooltijd inpakten, om ze vervolgens aan leraren, scholieren of familieleden te sturen, die aan het front of elders dienst deden. Het geld en de cadeaus waaruit deze *Liebesgaben* bestonden, haalden we op bij de thuisblijvers.

*Euer, die Ihr da liegt im Schützengraben,
Gedenken wir bei Tag und Nacht.
Drum sollt Ihr gar schöne Sachen haben.
Wir wissen dass dies euch Freude macht.*

*Es wird alles so gepackt mit Liebe,
Bücher, Zigarren, Hemden sind stets für euch bereit.
Drum teilt den Feinden mächtige Hiebe,
Damit sie wissen, dass Ihr Deutsche seid.*

Aan jullie die in de loopgraven verblijven,
Denken wij alle dagen en alle nachten.
Daarom moeten jullie mooie spullen krijgen.
Wij weten zeker dat jullie daarop wachten.

Alles liefdevol voor jullie ingepakt,
Boeken, sigaren, hemden o zo fijn.
Maak van de vijand maar gehakt.
Zodat ze weten dat jullie Duitsers zijn.

Hoe langer de oorlog duurde, hoe meer ons aanvankelijke gejuich verstomde. Berichten over Duitse overwinningen werden zelden meer gehoord. En zo nam ook het aantal schoolvrije dagen af. In plaats daarvan werd de winter-vakantie verlengd. Gebrek aan steenkool dwong de regering tot die stap. De gevolgen van de oorlog op het leven van alledag werden in toenemende mate merkbaar. Begin 1915 gingen levensmiddelen op de bon. Eerst werd brood gerantsoeneerd, later ook melk, eieren en andere levensmiddelen.

Uit voorzorg huurde mijn vader een stukje grond in een complex van tuinhuisjes aan de *Lietzensee* in Charlottenburg, dat we gemakkelijk te voet konden bereiken. We pootten aardappels en verbouwden tomaten en aardbeien. Mijn vader bouwde zelfs een heel mooi huisje, dat hij groen-wit verfde. Als vertegenwoordiger bij een stoffenbedrijf was hij niet gewend aan zwaar lichamelijk werk en met zijn vijftig jaar had hij teveel hooi op zijn vork genomen. Hij kreeg last van zijn hart. Reden om zijn administratieve werkzaamheden die hij als vrijwilliger deed voortijdig te beëindigen. Hij deed dit additionele werk als een soort vervangende burgerplicht.

Vader Max Lebram voor het zelfgebouwde tuinhuisje in het complex aan de Berlijnse Lietzensee, juni 1915.

In die tijd ook betreurden we de dood van mijn grootmoeder, de moeder van mijn vader, die ik maar een keer, in Märkisch Friedland in 1912 had gezien. Mijn ouders reisden samen naar Westpommern om haar begrafenis bij te wonen. Ze brachten de kleine erfenis mee die mijn grootmoeder ons had nagelaten. Deel ervan waren een paar gouden munten ter waarde van twintig rijksmark, die mijn gevoelens van vaderlandsliefde weer deden oplaaien.

We werden op school aangespoord onze ouders ertoe te bewegen op staatsleningen ten behoeve van de oorlog in te tekenen of goud en zilver in te leveren. Dus hield ik niet op met zeuren totdat ik de gouden munten van mijn grootmoeder mocht meenemen. Als blijk van waardering kreeg ik een ijzeren ring en een certificaat met de tekst: 'Goud gaf ik in ruil voor IJzer'. Onder de scholieren was een regelrechte competitiestrijd ontbrand om maar zoveel mogelijk bij te dragen waardoor je reuze populair werd onder je klasgenoten.

Gedreven door mijn eerezucht kwam ik op een avond in de verleiding om stiekem een paar zilveren messen, lepels en vorken in mijn schooltas te stoppen. De volgende ochtend zou ik ze dan uit huis smokkelen en ze voor het vaderland – en te mijner eer en glorie – doneren. Maar toen ik op het punt stond om naar school te gaan, vond mijn moeder mijn schooltas verdacht zwaar. Ze ontdekte het zilveren bestek, dat ze voortvarend redde van mijn vaderlandslievende aspiraties.

Met Pasen ging ik over naar de op twee na hoogste klas. Omdat het *Kaiser-Friedrich-Gymnasium* twee richtingen kende, moest ik nu beslissen of ik het gymnasium wilde afmaken of na dit jaar al eindexamen wilde doen. Ik besprak met mijn ouders wat het beste voor mij zou zijn. Door de jaren heen waren mijn prestaties middelmatig tot goed. Maar omdat ik school toch als een soort dwang voelde, was de uiteindelijke keuze niet moeilijk. In plaats van blokken voor Latijn en Grieks, hield ik het toch maar liever bij mijn hoofdvakken Frans, Engels en Wiskunde om daarna een vak te leren.

Dat jaar slaagde ik erin om mijn aangeboren verlegenheid enigszins te overwinnen. Ik werd klassenvertegenwoordiger en als mijn klasgenoten iets wilden vragen, deed ik namens hen het woord. Wat er verder ook toe bijdroeg, dat ik me minder geremd ging gedragen, was mijn betrokkenheid bij het Berlijnse toneel. Het *Schillertheater* zocht figuranten voor zijn voorstellingen. Er was gebrek aan jonge mannen, omdat er zoveel in militaire dienst waren. Mijn ouders hadden aanvankelijk hun bedenkingen. Het beroep van toneelspeler had in onze kringen iets verwerpelijks. Ze vreesden

zelfs, dat mij het leven aan het toneel zo goed zou bevallen, dat ik acteur zou willen worden. Tenslotte gaven ze toch toestemming. Samen met een paar klasgenoten, waaronder ook Hans Salomon, deed ik mee aan de *Jungfrau von Orleans*, *Wilhelm Tell* en *Alt-Heidelberg*. Voor onze optredens, die zich meestal tot de middagvoorstellingen beperkten, kregen we telkens vijftig pfennig, waarvan we weliswaar de helft aan de figurantenleider, de heer Mankwitz, moesten afdragen. Als we dat niet deden, zou hij ons niet meer mee laten spelen.

Bij de *Jungfrau von Orleans* had ik de rol van ridder. Ik moest de hoofdrolspeelster, Adele Stasienski, een fakkel overhandigen. In mijn ogen was Adele Stasienski beeldschoon en ik werd op slag verliefd. Urenlang hield ik het vol in mijn harnas om haar tenslotte de fakkel te geven en vlakbij mijn aanbedene te staan.

We vonden het ook heerlijk om in *Alt-Heidelberg* een groep studenten te spelen. Met studentenhoofdtooi en gekleurde sjerpen, die wij onder onze jasjes schuin om hadden hangen, liepen wij over het toneel.

Wij deden hartstochtelijk mee aan al die kleurrijke activiteiten, die niet alleen in de ogen van mijn ouders verdacht waren. Toen we ons op een dag bij de heer Mankwitz meldden, richtte hij zich tot Hans Salomon met de woorden: "Jij mag niet meer figureren. Je vader heeft een brief geschreven aan de theaterdirecteur en gevraagd om je niet meer te laten optreden."

Maar misschien vond die deftige mijnheer Paul Salomon het beneden zijn stand, dat zijn zoon *slechts* figurant was. Mij hielpen de toneeloptredens in ieder geval om minder geremd te zijn.

Op een andere manier droeg mijn neef Erich Behrendt bij tot mijn weg naar volwassenheid. Drie jaar ouder dan ik gaf hij mij uitgebreide sexuele voorlichting. Ik was midden in de puberteit en heimelijk vond ik twee nichtjes, Ellen Jesserun en Ilse Meyer, leuk. Maar de voorlichting van Erich kon niet voorkomen, dat ik iedere keer moest blozen als de namen van beide meisjes vielen. Wel kreeg ik een duidelijk beeld wat liefde tussen man en vrouw betekende.

De vader van Ilse, Dr. Kurt Meyer, die met tante Lotte, de jongste zuster van mijn moeder getrouwd was en in Dortmund woonde, was onmiddellijk aan het begin van de oorlog opgeroepen. Hij klom op tot adjudant en compagniescommandant. Als jood kon hij weliswaar geen officier worden, maar hij werd voor zijn moed diverse malen onderscheiden. Ook oom Felix en oom Alfred, die zich ondanks zijn 45 jaar vrijwillig meldde bij de Landstorm en tot plaatsvervangend officier opklom, kregen een hoge onderscheiding. Ze kregen allebei het 'IJzeren Kruis'.

Alfred Behrendt, een oom van Herbert Lebram, vocht als frontsoldaat in de Eerste Wereldoorlog en ontving als 'dank van het vaderland' het IJzeren Kruis.

Toen hij achttien was, werd neef Erich opgeroepen. Nu kon hij net als mijn oom door zijn inzet op het slagveld eer behalen. Maar ik vond het toch heel moeilijk om afscheid van hem te nemen. Welk noodlot wachtte hem?

Hoe gruwelijk de oorlog was hadden wij immers in de loop der tijd ervaren.

Inmiddels was ik blij, dat mijn jaar niet opgeroepen werd. Ik kon me dus geheel en al wijden aan mijn eindexamen. Dat examen viel in de winter

Vijftien jaar oud vond Herbert Lebram (achter links) zijn nichtje Ellen Jesserun heel leuk: naast haar Hilde Hartstein en Vera Lebram. Achteraan rechts staat Hans Sonnenberg, Berlijn 1915.

1916/17 toen er opnieuw 'steenkoolvakantie' was (tijdens de Eerste Wereldoorlog was er gebrek aan brandstof om de scholen te verwarmen). Ik verzweg voor mijn ouders wanneer ik examen moest doen. Ik vertelde hen alleen maar wanneer de school weer begon en nam heimelijk de stof door. Eerst hadden we schriftelijk. Behalve ik deden nog veertien jongens examen. We hoopten allemaal door op het schriftelijk goed te presteren, te worden vrijgesteld van het mondeling. Maar omdat ik niet wist of ik tot de gelukkigen zou behoren, prepareerde ik me zorgvuldig op de mondelinge vakken. Ik maakte spiekbrieftjes, die ik in mijn pak en zelfs achter het dekfel van mijn zakhorloge verstopte, dat ik van mijn grootvader had geërfd. Ik dacht niet ze tijdens het examen te kunnen gebruiken. Maar de gedachte ze bij me te hebben, gaf me een zekere rust.

Op de dag van mijn mondeling verscheen ik in mijn gebruikelijke schoolkleding aan het ontbijt. Daarna ging ik stilletjes naar mijn kamer om mijn pak voor het examen aan te trekken. In de oorlog was het gangbaar om

oude kostuums te keren. Er was een pak van mijn vader voor mij vermaakt. Voordat ik de kamer uitging, trok ik mijn jas aan die ik tot onder mijn kin dichtknoopte. Mijn moeder had niets in de gaten toen ik afscheid nam.

Op school maakte de directeur, professor Zernicke, bekend wie geen mondeling hoefde te doen. De namen van zes jongens, in alfabetische volgorde, werden genoemd. En mijn naam was de eerste! Ik was geslaagd!

Zo snel mogelijk ging ik naar de kantoorboekhandel van het echtpaar Zschoch in de Knesebeckstrasse, vlak achter de school. Ik vroeg of ik mijn moeder mocht bellen om haar het heugelijke nieuws te vertellen. De verrassing thuis was begrijpelijkerwijs groot.

“Maar ik kom nog niet thuis”, voegde ik eraan toe. “Een paar klasgenoten, die wel mondeling moeten doen, wil ik nog graag helpen ter voorbereiding.”

Terwijl mijn kameraden wachtten tot ze binnengeroepen werden in de lerarenkamer, hielp ik hen met mijn briefjes om hun kennis nog wat bij te spijkeren.

Tenslotte bleek maar een van de jongens gezakt.

Door bemiddeling van mijn vader had ik een stageplek gekregen bij het confectiebedrijf *Cohn & Rosenbaum*. Voordat ik daar op 1 april in dienst trad, ging ik voor het eerst van mijn leven alleen op reis. Ik ging logeren bij mijn tante Lotte en mijn nichtje Ilse in Dortmund. Ze was een schattig klein meisje van zeven jaar. Ik had twee heerlijke weken in Dortmund en keerde eind maart terug naar huis.

Toen ik daar aankwam, zag ik onmiddellijk aan de gezichten van mijn ouders en zus, dat er iets verschrikkelijks gebeurd was. Eerst wilden ze het me niet zeggen. Maar ik drong aan en hoorde, dat mijn neef Ehrich, net negentien jaar oud, aan het oostfront was gesneuveld.

De hele familie rouwde om dit verlies. Ik was helemaal van de kaart. Ik zou Ehrich dus nooit meer terugzien.

Niet lang daarna, hoorden we dat oom Felix in Roemeense krijgsgeschiedenis was geraakt, waar hij in 1917 stierf aan ondervoeding. Voor onze familie was het een vreselijke tijd.

Mijn enthousiasme voor de oorlog was totaal verdwenen. Overwinningen van het Duitse leger werden al lang niet meer geboekt. In het westen waren onze troepen volledig tot staan gebracht.

Maart tot december 1943

Clien van Hartingsveldt kreeg plotseling difterie. Ze moest worden opgenomen. Omdat wij met haar onder één dak woonden en dagelijks contact hadden, vonden we doktersadvies dringend noodzakelijk. Pa van Hartingsveldt was het ermee eens.

Hij ging naar de huisarts van de familie dr. ter Kleij en informeerde voorzichtig wat hij vond van de jodenvervolging. De dokter veroordeelde die scherp. Tactisch bracht Pa Van Hartingsveldt hem op de hoogte van het feit, dat hij drie joodse onderduikers in huis had en vroeg hem om medisch advies. Dokter ter Kleij bevestigde, dat wij een anti-difterie vaccin moesten hebben. Hij kwam naar ons toe en gaf ons een paardenserum. Jammergenoeg vergat hij te vragen, of een van ons vroeger difterie had. En Margot, waarbij dit het geval was, vertelde het niet uit zichzelf. Ze werd ontzettend ziek na vaccinatie, omdat iedereen maar een keer in zijn leven met hetzelfde dierlijk serum gevaccineerd mag worden. In plaats van paardenserum had de dokter haar koeserum moeten geven.

Margot's gezicht zwol helemaal op, haar mond schoof naar voren. Ze kon nauwelijks praten, moest herhaaldelijk overgeven, had diarree en vast en zeker hoge koorts.

Huisarts ter Kleij staarde Margot tijdens zijn tweede bezoek minutenlang alleen maar aan en zei tenslotte: "Zo'n verandering in het gezicht van een mens heb ik nog nooit gezien! Uw vriendin heeft dringend rust nodig. Ik kan jammergenoeg verder niets voor haar doen." Dieet houden was niet nodig, want er was toch niets te eten.

We verpleegden Margot zo goed als we konden.

Tijdens mijn dagelijkse 'wandeling op de gang' moest ik Margot's gezelschap nu missen. Ursel wilde niet meedoen. "Ik word duizelig als ik honderden keren heen en weer loop", vond ze. Ook bij de radio zat ik nu alleen, als ik om een uur 's middags en om zes uur 's avonds het nieuws uit Engeland hoorde. Margot leefde – net als ik – van de ene nieuwsuitzending naar de andere. Ik ontleende kracht aan de berichtgeving over het oorlogsverloop,

die samengevat maar een ding betekende: de Duitsers waren op weg terug. In het bijzonder de dagelijkse bevelen van veldmaarschalk Stalin gaven me troost en moed.

Na verloop van een week zag Margot er weer normaal uit. Ze voelde zich elke dag wat beter.

Het was een feest als Pa en Ma van Hartingsveldt ons na het eten uitnodigden om bij hen in de gezellige woonkamer te komen. Hoewel het voor hen als vrome calvinisten verboden was om te kaarten, wilden ze het van ons leren. Pa Van Hartingsveldt kreeg een bijzondere hartstocht voor het patience spel. Als kerkeraadslid kreeg hij vaak bezoek van leden van de gemeente, die van zijn 'zonde' niets mochten weten. Hij bedekte de kaarten dan met de avondkrant en zette het spel voort, zodra de gast was vertrokken.

Pa Van Hartingsveldt probeerde ons te bekeren. Hij gaf mij het Nieuwe Testament te lezen, dat ik tot die tijd niet kende. Toen ik hem de Bijbel teruggaf, vroeg hij mij, of wij niet tot het christendom wilden overgaan.

"Als we gered worden, dan alleen als joden", antwoordde ik hem.

Hij legde zich erbij neer en liet het zo.

In augustus schreef ik ter gelegenheid van Ursel's verjaardag een gedicht.

*Ich möchte in die Wälder mit Dir zieh'n,
Geniessen Luft und Sonne dieser Welt.
Ich möchte in die Freiheit mit Dir flieh'n,
Ein Heim uns bauen, das Dir gefällt.*

*Ich möchte am Meeresstrande mit Dir liegen,
Möcht' in einen wolkenlosen Himmel schau'n,
Ich möchte, dass Kultur und Recht bald siegen,
Die Menschen sich wieder achten und vertrau'n.*

*Ich möcht' in einen Frühling wieder mit Dir geh'n,
In einen richtigen Frühling, frei von Sorgen,
Möcht' alles, was uns lieb ist, wiederseh'n,
Und offen mit Dir leben – nicht verborgen.
Ich möcht' ein Kindchen von Dir haben,*

*Ein Kind, das ungezwungen lachen kann,
Das, ausgestattet mit den schönsten Gaben,
In Freiheit lebt vom ersten Tage an!*

*Ich möcht', dass endlich vorbei die Zeit der Leiden,
Dass Freiheit endlich komme, Heim und Kind!
Man nennt mich sicherlich nicht unbescheiden,
Wenn das die Wunsch' zum heut'gen Tage sind.*

Ik wil met je genieten van de luchten
En met je trekken door wijdse wouden
Ik wil in de vrijheid met je vluchten
Een huis voor ons bouwen en er van houden

Ik wil aan 't strand met je liggen zonnen
En naar een wolkenloze hemel kijken
Dat cultuur en 't recht hebben gewonnen
En mensen elkaar respecteren en niet ontwijken

Ik wil weer met jou de lente betreden
Een echte lente zo heerlijk zorgeloos
Terugzien wat ons lief is uit 't verleden
Niet verborgen leven na zo'n lange poos

Ik wil dat ons kindje wordt geboren
Een kind dat ongedwongen lachen kan
Dat heel veel geluk zal zijn beschoren
En in vrijheid leeft van meet af an

Ik wil 'n eind aan de tijd van lijden
Dat vrijheid eind'lijk komt, huis en kind
Men noemt mij vast niet onbescheiden
Als ik dat 'n gepast verlangen vind

Aan het begin van de winter werd er op een avond onverwachts gebeld. Rond dat tijdstip betekende dat niets goeds. We zaten boven in onze kamers en luisterden met ingehouden adem.

Pa Van Hartingsveldt ging naar de deur en vroeg met wie hij het genoeg had. We verstonden het niet. Pa Van Hartingsveldt herhaalde het woord '*Sicherheitspolizei*' echter zo hard, dat het tot onder het dak te horen was.

Bleek van schrik en zo zachtjes als maar enigszins mogelijk, verstopten we ons op zolder. Meer op als naast elkaar lagen we in het hokje onder de drie ramen. We bibberden van angst. Wat ging er gebeuren? Een uur hielden we het vol, totdat Pa Van Hartingsveldt ons bevrijdde.

De '*Sicherheitsagenten*' waren niet voor ons gekomen: de Duitsers hadden bevolen, dat de bevolking wollen dekens moest afgeven voor de *Wehrmacht*. Ma Van Hartingsveldt was op de plek gaan staan waar de dekens werden ingeleverd en ze had gedreigd dat ze de namen zou noteren van al diegenen die gevolg gaven aan de oproep. Iemand had dit aan de Duitsers doorgegeven, die van hun kant de '*Sicherheitspolizei*' op ons af hadden gestuurd. Ma Van Hartingsveldt had geluk bij een ongeluk: ze werd alleen gedwongen de volgende dag zelf een paar dekens in te leveren.

Met knikkende knieën gingen we naar beneden. We waren deze keer met de schrik vrijgekomen.

Kinderjaren in een andere wereld

Als jongetje benijdde ik de christelijke kinderen om het Kerstfeest. Mijn ouders legden me uit waarom we dit feest niet vierden, zoals ik dat wel kende van Jom Kippoer (Grote Verzoendag), Pesach (joods Pasen) of Soekot, het vrolijke Loofhuttenfeest. Voor ons was Jezus van Nazareth niet de Messias, waarop gehoopt wordt. Wij waren joden.

Omdat wij christelijk personeel hadden, waren er op Kerstavond toch cadeautjes. Voor Vera en mij lagen ze onder een met kaarsen verlichte kerstboom. Ernaast stond voor allebei een bord met kruidkoek en marsepein.

Vera ging al naar school. Samen met mijn moeder woonden we daar het prachtige Kerstfeest bij. Omdat het een meisjesschool was, zongen in het koor ook alleen maar meisjes. Onder hen die vooraan stonden op het toneel, keek ik vooral naar een vriendinnetje van mijn zusje. Dora droeg een witte jurk en leek op een engel.

In latere jaren, toen ik al lang zelf op school zat, hield het Kerstfeest voor mij een bijzondere aantrekkingskracht.

Omdat het *Kaiser-Friedrich-Gymnasium*, waar ik sinds de herfst van 1909 op school zat, een behoorlijk eind lopen was van ons huis in de Mommsenstrasse, reed ik met de trein van station Charlottenburg naar de volgende halte, station Savignyplatz.

Vanuit de trein keek ik nieuwsgierig de huizen in, die tijdens de rit langs gleden en liet mijn fantasie de vrije loop: Wat zou er zich daarbinnen allemaal afspelen? Ik vond het altijd heel speciaal als er overal in de huiskamers feestelijk versierde kerstbomen stonden te pronken.

Maar toen woonden we al niet meer in de wijk, waar ik was opgegroeid en waarvan ik maar moeilijk afscheid kon nemen.

Geboren werd ik op 25 augustus 1901 in de Winsstrasse 3, één van de oudste straten in Berlijn Prenzlauer Berg. Nauwelijks twee jaar eerder, op 2 november 1899, was ook mijn zusje Vera hier ter wereld gekomen.

In 1903 gingen we aan de Friedrichshain 25 wonen, in dezelfde wijk.

Pal naast ons huis stond een brouwerij en er tegenover lag een park. Bei-

Broer en zus Vera en Herbert Lebram, rond 1905.

de droegen de naam die onverbrekelijk verbonden is met de herinnering aan mijn kinderjaren: Friedrichshain.

De eigenaresse van ons huis, mevrouw Rothe, woonde alleen op de eerste verdieping. Ze was weduwe, klein, verschrompeld en in het zwart gekleed. Ze had altijd van die treurige ogen. Eens in de maand betaalden we haar de huur.

Mijn vader, Max Lebram, geboren op 18 augustus 1865, kwam uit Märkisch Friedland in Westpommern. Na zijn stageperiode vestigde hij zich in Berlijn als vertegenwoordiger in textiel. Zijn ouders waren orthodox joods. Mijn moeder, die op 25 januari 1874 als Clara Behrendt in Königsberg in Westpommern ter wereld kwam, werd ook orthodox opgevoed.

Onze ouders, die op 12 januari 1899 trouwden, waren overtuigd van hun geloof en namen deel aan het leven binnen de joodse gemeente. Iedere vrijdagavond, aan het begin van de sjabbat, stak mijn moeder de kaarsen aan, sprak de zegenspreuk die daarbij hoorde en kuste het gebedenboek. Nooit sloeg mijn vader het bezoek aan de synagoge over. Hij had een prachtige stem, een tenor en was lid van het koor, dat op Hoge Feestdagen tijdens de synagogediensten vanaf een verhoging zong. Vol bewondering luisterde ik naar hem. Hij had mij meegenomen naar het podium, terwijl mijn zusje samen met mijn moeder beneden bij de vrouwen zat.

Maar hoe zeer mijn ouders ook vasthielden aan de gebruiken en tradities van het jodendom, de burgerlijke denkbeelden van hun tijd hadden in gelijke mate een stempel op hen gedrukt. En ze waren buitengewoon vaderlandslievend.

Ieder jaar, als Wilhelm II de grote keizerparade afnam, gingen mijn ouders met ons naar de Brandenburger Tor. Mij fascineerde dat bonte spektakel enorm. Infanterie en cavallerie trokken langs Unter den Linden, waar een uitzinnige mensenmassa stond te kijken. Ik raakte bijzonder onder de indruk van de Kurassiers met hun witte uniformen en zilveren helmen. Aangevoerd door een officier die rythmisch op twee trommels sloeg die aan weerszijden op de flanken van zijn paard bevestigd waren.

's Zomers konden we in de buurt vaak van vrolijke marsmuziek genieten. Bij *Lipps*, een uitspanning van de brouwerij Friedrichshain, speelde tijdens het seizoen bijna dagelijks een militaire kapel. De dirigent maakte zo'n indruk op mij, dat ik hem nadeed. Vaak stond ik thuis voor de spiegel, zag in mijn verbeelding een orkest met mijzelf als dirigent en mijn stem imiteerde de klanken van de verschillende instrumenten.

De ouders van Herbert Lebram, Clara Lebram-Behrendt en Max Lebram, 1923.

In de herfst kwamen de Tirolers naar *Lipps*. In plaats van de gebruikelijke kelners bedienden vrouwen in Tiroler klederdracht, waarbij groene hoeden met veren hoorden en in plaats van de militaire kapel maakte een klein orkest muziek. De orkestleden droegen korte Tiroler broeken. De leiding was in handen van ene Schorsch Ehrenguber, een imposante man met een volle roodachtige haardos. Zijn kinderen, een jongen en een meisje, waren eveneens in Tiroler klederdracht, waarop ik geweldig jaloers was. Tot bijzonder genoeg van het publiek speelden de muzikanten herhaaldelijk de Beierse nationale dans: de *Schuhplattler*.

's Middags waren we meestal bij *Lipps*. Omdat we een passepartout hadden, hoefden we geen entree te betalen. De vrouwen pakten gemalen koffie uit hun tas en zetten tegen betaling van tien pfennig zelf koffie.

Achterin de uitspanning was een speelplaats met schommels en klimtoestellen. Op een keer toen we in de toestellen hingen, hoorde mijn zusje van een ouder meisje een nieuwtje, dat ze direct met me wilde delen. Opdat mijn moeder het niet zou horen, fluisterde ze in mijn oor: "De kinderen komen niet van de ooievaar."

Later, toen we alleen waren, legde ze het nader uit: "De kinderen komen uit de buik van hun moeder. Daar zitten ze, omdat hun vader zijn urine in haar buik heeft gegoten."

Ik vond dit nieuws maar niks. De ooievaar was veel leuker.

In de hete maanden van het jaar ging mijn moeder 's ochtends met ons naar het '*Volkspark Friedrichshain*'. Ze huurde voor vijf pfennig een stoel en ging bij de andere moeders zitten die aan het handwerken waren. Wij kinderen speelden in de buurt.

De meisjes reden met poppenwagens in het rond en speelden 'vadertje en moedertje', terwijl wij jongens achter de bal aanrenden en wedstrijden organiseerden. Het leukste vond ik 'rover en politieagent'. Ik wilde altijd de rol van de politieagent spelen, die natuurlijk op een paard zat. Ik galoppeerde alsof ik paard reed.

In de herfst namen we van huis een hark mee en harkten de afgefallen bladeren bijeen en bouwden er hutten van. Maar ook 's winters trokken we naar het park. Zodra de grote vijver was dicht gevrozen, gingen we er schaatsen.

Op zondag gingen we vaak langs bij mijn grootmoeder Emilie Behrendt. Ze woonde in de Mendelssohnstrasse, een half uur lopen. Tijdens onze wandeling kwamen we langs Friedrichshain 1, waar het oudere echtpaar Lazari woonde. We observeerden soms hoe ze door een rijtuig met twee paarden

en een koetsier in livrei gehaald werden. Toen was er in onze wijk nog geen elektrische tram. Wie de stad in wilde, moest de paardentram nemen. Ook de melkboeren spanden een paard voor hun witte wagens, waarmee ze van huis tot huis reden. De mannen van de zuivelhandel *Bolle* hadden een pet met een brede groene band, die van *Meyer*, onze melkboer, een rode.

Al op zaterdagavond hingen we een tas aan onze deurknop die dan de volgende ochtend door bakker *Rennoch* gevuld werd met Berlijnse kadetjes, andere broodjes en brood, al naar gelang wat mijn moeder besteld had. Hadden we ineens door de week geen suiker, meel of boter meer, dan stuurde ze ons naar een van de twee speciaalzaken die onmiddellijk rechts in het sousterrain van het buurhuis zaten. Bij *Lokuschewsky* en bij *Dreichel* kochten we graag. Ze maakten deel uit van ons leven, net als de bakker, de melkboer en niet te vergeten de slager.

Aan de linkerkant van ons huis bevond zich de kroeg *Weber*, waar wij kinderen natuurlijk niet mochten komen. Maar de mannelijke zangvereniging, die daar elke zondag repeteerde, hoorden we in ons hele pand.

Een sensatie was voor ons de jaarlijkse optocht van het slagersgilde. Mannen in bonte kostuums marcheerden door onze straat, voorafgegaan door een heraut te paard. We stonden voor het raam op de derde verdieping, waar we woonden en keken naar de carnavalsoptocht. Er viel veel te zien als je uit het raam keek. Weeskinderen die een rondtrekkend jongenskoor vormden, kwamen vaak op onze binnenplaats bijeen en zongen om geld op te halen. Ze droegen groene loden jassen en zwarte hoeden. We gooiden geld naar beneden, dat we in papier wikkelden. En 's avonds als het donker werd, stond ik voor het raam en keek naar de man die met een lange stok van de ene lantarenpaal naar de andere liep om het gas aan te steken.

Als ik aan de eerste jaren van de twintigste eeuw terugdenk, bekruipt me het gevoel, dat we toen in een andere wereld leefden. 's Zondags werd nog de krant en zelfs de post bezorgd. Maar het was ook een tijd van verandering. Kort voordat ik naar school ging, reed de eerste elektrische tram naar Friedrichshain. En er gebeurde iets dat op een wonder leek: een Zeppelin vloog boven Berlijn. In de kranten was deze sensatie aangekondigd. Overal in de straten verdrongen zich de mensen, om het boven de daken zwevende bewijs van vooruitgang met grote ogen van verbazing te bekijken.

Of ze stonden thuis voor het raam en rekten zich uit en keken naar de lucht.

In die tijd leerde ik iets over de basis van het leven. Een verdieping hoger

woonde meneer Zempke, een grote dikke man met een lange witte baard. Ik kende hem van gezicht. Op een dag hoorden we boven ons een doffe klap. Meneer Zempke was op slag dood. Dat een mens kon 'dood gaan' wist ik nog niet. Ik moest vaak aan die arme meneer Zempke denken. Maar ik troostte mezelf met de gedachte, dat als een mens niet wilde sterven, hij ook niet stierf.

Mij hield nog een ander raadsel bezig.

We sliepen samen met onze ouders in een ruime kamer. Op een nacht droomde ik van een gevecht tussen mijn vader en Lokuschewsky, onze kruidenier. Het was een gruwelijke strijd. Mijn vader bloedde over zijn hele lichaam. Toen ik plotseling wakker werd, zag ik dat mijn vader naakt bij de wastafel stond, bezig zich te wassen. Mijn vreselijke droom werd hierdoor bevestigd. Wat zich in die nacht werkelijk had afgespeeld, begreep ik pas als volwassene.

Het was niet alleen vreemd in de wereld van de volwassenen. Er kwamen vaak twee meisjes bij ons spelen, Lotte Katz, de dochter van de burens die op onze verdieping woonden en Grete Kaufmann van een verdieping lager. Ze waren ongeveer twee jaar ouder dan mijn zusje en met haar speelden ze 'moeder en kind'. Mijn zusje was het kind. Lotte en Grete trokken haar broek uit, deden haar een luier om, streelden haar of gaven haar een pak slaag.

Ik zat een beetje achteraf, omdat de meisjes voor mij geen rol hadden. Toen ik daarover klaagde, trokken ze voor straf ook mijn broek uit en dwongen me om halfnaakt in de hoek te gaan staan. Toen kwam ons dienstmeisje de kamer in. Mijn moeder was boodschappen doen en op bezoek bij onze grootmoeder in de Mendelssohnstrasse. Nadat ze weer thuis was, meldde het dienstmeisje wat ze gezien had. Sindsdien mochten we niet meer omgaan met Lotte en Grete.

In m'n eentje speelde ik graag met een burcht en tinnen soldaatjes. Ik voerde de grootste gevechten. Ook had ik een klein dorp, dat bestond uit twee houten boerderijen, een stal, een herder met schapen en een boerin met een juk, waaraan twee emmers hingen. Naast de krijgszuchtige soldaten en de machtige burcht, was het dorp met zijn bewoners buitengewoon vredig om te zien. Ik zette het neer op veilige afstand van de burcht om het te beschermen tegen de wilde oorlogshandelingen en te genieten van de aanblik.

In oktober 1907 ging ik voor het eerst naar school, naar het *Königstäd-*

De kinderen Vera en Herbert Lebram rond 1909. Toen woonde de familie Lebram in stadsdeel Charlottenburg.

tische Realgymnasium. Elke ochtend bracht mijn moeder me van de Friedrichshain naar de Elisabethstrasse en haalde me 's middags weer op. De eerste dag bracht ze me zelfs tot in de klas, net zoals de andere moeders dat deden met hun zoons. Ik had een brok in mijn keel, toen ze wegging. Maar ik raakte snel bevriend met Max Strassberger. Hij groeide op bij een tante, omdat zijn ouders in Wenen woonden. Zijn haar was pikzwart en hij had heel veel sproeten. Hij maakte grote indruk op me en ik deed alles om er net zo uit te zien als hij. Ik ontdekte, dat mijn donkerbruine haar zwart glom als het nat was. Dus maakte ik mijn haar elke ochtend kletsnat. Maar voor de zomersproeten kon ik niets bedenken.

Max was een van de weinige joodse jongens in mijn klas. Godsdienstonderwijs kregen we apart van de christelijke kinderen, samen met joodse jongens uit hogere klassen.

Onze leraar was meneer Hauff, groot en blond, een uitgesproken Duits type.

Op onze school ging het er streng en gedisciplineerd aan toe. In de pauzes moesten we stil en zachtjes over het schoolplein lopen. Het was streng verboden om te rennen. Op een dag overtrad ik dit verbod, begon te rennen, gleed uit en viel op mijn gezicht. Bloedend lag ik op de grond. Toen ik opkeek, zag ik mijn klasgenoot Fröhlich. Hij deed zijn naam geen eer aan. Bleek en ongelijk, keek hij voortdurend treurig om zich heen. Plotseling dook er een leraar naast Fröhlich op: "Wat is hier gebeurd?"

Uit angst voor straf loog ik: "Fröhlich heeft me geduwd!" Mijn klasgenoot ontkende niet. Hij hield gewoon zijn mond.

"Fröhlich, mee jij!" commandeerde de leraar en nam de arme, onschuldige jongen mee. Ik ben nooit te weten gekomen of en hoe hij is gestraft.

Toen mijn moeder me die dag uit school kwam halen, schrok ze hoe ik eruit zag, "Wat is er met jou aan de hand? Waar heb je je bezeerd?"

"Mijn klasgenoot Fröhlich heeft me een duw gegeven. Daardoor ben ik gevallen, loog ik ook tegenover haar. Maar ik had al een slecht geweten. Nachten achtereen kon ik niet goed slapen, mijn leugen drukte zwaar op me.

Uiteindelijk raapte ik al mijn moed bij elkaar en vertelde mijn moeder de ware toedracht.

"Vind je, dat ik de leraar mijn leugen moet opbiechten?"

"Dat is nu niet meer nodig", antwoordde ze, "want door je slechte geweten heb je je straf al gehad. Maar ik hoop wel, dat je er iets van hebt geleerd! Vertel altijd de waarheid!"

Die vermaning van mijn moeder heb ik mijn hele leven niet vergeten en het werd mijn leidraad.

Twee jaar later verhuisden we naar Charlottenburg. Voor Vera en mij betekende dat een grote verandering. We gingen allebei naar een andere school. We moesten opnieuw vrienden zien te maken. Vera ging naar het *Fürstin-Bismarck-Lyzeum* in de Sybelstrasse. Ikzelf ging naar het *Kaiser-Friedrich-Gymnasium* in de Bleibtreustrasse. Door het wisselen van school verloor ik een half jaar, omdat in Charlottenburg, dat nog niet bij Berlijn hoorde, de overgang met Pasen was. En niet, zoals in Friedrichshain, in de herfst.

Maar daarover maakte ik me niet druk. Ik leed eronder weg te moeten uit een huis en een buurt waar ik zo gelukkig was.

Mijn prestaties waren van meet af aan goed. In 1911 ging ik over naar de eerste klas van de middelbare school. Onze klassenleraar was Dr. Westphal. Om lastige en luie leerlingen te straffen, liet hij een Spaans rietje kopen. Als

Herbert Lebram (2e rij, 4e van links) bezoekt het 'Kaiser-Friedrich-Gymnasium' in Charlottenburg samen met Rudi Hirsch (2e rij, 2e van links), Hans Wartenberger (1e rij, 2e van links) en Hans Salomon (4e rij, 3e van links). Les kreeg de klas van de heer Voigt.

'rietbewaarder' werd de leerling Marx uitgekozen. Hij als enige was erbij als de drastische strafmaatregelen werden uitgevoerd, daar Dr. Westphal de arme jongens nooit voor de hele klas een pak slaag gaf. In plaats daarvan moesten ze in de pauze in de klas blijven.

Ooit vertelde Marx me, hoe onze klassenleraar te werk ging. "Ze moeten hun broek laten zakken en krijgen klappen op hun blote achterwerk."

Ik hoorde niet tot de leerlingen die door Dr. Westphal werden gestraft. Ik was gehoorzaam en de leraren mochten me wel. Toch kwam mijn moeder op gezette tijden langs om bij mijn klassenleraar te informeren of hij tevreden was over mijn prestaties. "Hij is uiterst gehoorzaam. Soms zou je willen, dat hij eens iets deed wat niet mag", was alles wat ze te horen kreeg.

We kregen tekenles van meneer Herfahrt, een aardige leraar. Als het mooi weer was kregen we buiten les. Op een ochtend, toen we onder een strakblauwe lucht aan het werk waren, kwam mijn moeder het schoolplein op. Ze was op weg naar onze klassenleraar. Ik ging naar haar toe om haar te begroeten. Toen ik op mijn plek terugkwam, vroegen mijn vrienden: "Wie was die jonge dame?"

'Mijn moeder!'; zei ik trots.

Ze was toen begin dertig, maar zag er jonger uit.

Zonder dat ik er iets voor hoefde te doen, kreeg ik veel nieuwe vrienden. Mijn klasgenoten probeerden om het hardst bij mij in de gunst te komen. Sommige jongens nodigden me uit op hun verjaarsfeest. Vol verwondering betrad ik hun royale, uit tien of twaalf kamers bestaande huizen op de Kurfürstendamm, waar drie soms zelfs vier dienstmeisjes voor orde en netheid zorgden. Een bediende in livrei deed de deur open en een meisje met een wit schortje en dito mutsje serveerde ons allerlei lekkers. Ik stond ervan te kijken en schaamde me zelfs een beetje, omdat wij maar vijf kamers en een dienstmeisje hadden. Ik vond het moeilijk, om mijn vrienden, die zoveel luxe gewend waren, terug te vragen. Maar dat interesseerde ze helemaal niet. Sommigen kwamen zelfs ongevraagd langs en bleven bij voorkeur 's avonds eten.

Mijn beste vriend was Hans Salomon. Hij kwam uit een voorname, uiterst vermogende familie. Zijn vader was een zakenman en bankier met aanzien. Hans en ik waren 's middags dikwijls bij elkaar. Maar hij kwam vaker bij mij dan ik bij hem. De rijkdom en het aanzien van zijn familie gaf mij een minderwaardigheidscomplex, waardoor ik wat terughoudend werd.

Ik was een verlegen kind. Als er op school iets werd gevraagd, durfde ik mijn vinger niet op te steken, zelfs al wist ik het antwoord. Uit angst om een fout te maken. Verder hoorde ik ook niet tot de 'vechtjassen'. Hoewel ik best sterk was, sloeg ik er nooit op los.

Maar op een keer sprong ik uit mijn vel. We liepen zoals altijd tijdens de pauze op het schoolplein, toen een leerling uit een andere klas me uitschold voor 'vuile jood'.

Ik pakte hem bij z'n kladden en verkocht hem een paar rake klappen.

Want ondanks alle trouw aan Duitsland, die mijn ouders en familieleden voelden, ondanks het nationalisme, dat ons kinderen was bijgebracht, wist ik, dat antisemitische vooroordelen onder de Duitsers wijd verbreid waren. Dat waren beslist geen uitzonderingen die incidenteel de kop opstaken. Verenigingen en bonden waren in veel gevallen antisemitisch. Het bleek uit hun statuten en het gedachtengoed van hun leden.

De zomervakantie van 1912 bracht de familie door in Ahlbeck op het eiland Usedom in de Oostzee. Achteraan staan Lotte Meyer (links) en Clara Lebram; ervoor op hun knieën (van links naar rechts): Else Sonnenberg, Vera lebram en Emilie Behrendt; voorste rij: Hans Sonnenberg, Ilse Meyer en Herbert Lebram.

Hoe ernstig, tragisch en te veroordelen het antisemitisme ook was, soms kreeg het iets volstrekt lachwekkends. Ik maakte het mee in Ahlbeck aan de Oostzee, toen we daar in 1912 onze vakantie doorbrachten.

Kolberg, Warnemünde, Ahlbeck, Swinemünde – elk jaar gingen we in de zomervakantie naar zee. Reeds de avond tevoren, raakte ik in staat van opwinding, als mijn vader met een rijtuig naar de Stettiner Bahnhof ging om de bagage af te leveren. Deze uren van voorpret waren bijna nog mooier dan de zorgeloze dagen en weken zelf, die wij aan het strand en in het hotel doorbrachten.

In die zomer van 1912 in Ahlbeck op het eiland Usedom, ging een droom van mij in vervulling: ik was met mijn elf jaar eindelijk oud genoeg om lid te worden van de strandcompagnie '*Blau-Weiss-Blau*', waarmee ik al sinds onze eerste vakantie dweeptte. Ik kreeg sabels en een riet, hield op het strand oefeningen met mijn compagnie en bouwde zandkastelen.

Strandcompagnieën had je in elke badplaats. Parades en andere halfmilitaristische oefeningen stonden op het programma, geheel in lijn met de tijd. Vergelijkbaar met het studentencorps hadden de compagnieën eigen kleuren. Een van hen, die volgens de kleuren van het Keizerrijk '*Schwarz-Weiss-Rot*' heette, nam geen joden op.

Ik zat nog niet lang bij '*Blau-Weiss-Blau*', toen ons de strandcompagnie '*Schwarz-Weiss-Rot*' uit Bansin uitdaagde. Bansin, dat samen met Ahlbeck en Heringsdorf, als 'badkuip van Berlijn' bekend stond, was bijzonder antisemitisch. Er viel niet aan te ontkomen, dus namen we de oorlogsverklaring aan. Op de vastgestelde dag gingen de beide compagnieën in marstempo op weg, werden in Heringsdorf met elkaar geconfronteerd en leverden een korte maar hevige strijd. Met rietsabels en 'geweren' vielen we aan. Nadat aan beide kanten een jongen met een hoofdwond was afgevoerd, werd de strijd beëindigd en als 'onbeslist' gekwalificeerd.

Een andere keer kwam ik er niet zo goed van af: we oefenden op het strand in de gloeiendhete zon. Plotseling werd ik misselijk. Ik stapte naar voren, ging in de houding staan en wilde dit aan onze 'luitenant' Rampf melden, maar viel flauw.

Toen ik mijn ogen opsloeg lag ik met koude compressen op mijn voorhoofd half in zee en werd omringd door mijn kameraden. Ik had een zonnesteek.

Tot mijn pech organiseerde mijn compagnie diezelfde avond een feest, waar ik absoluut heen wilde. Daarom liet ik Rampf en de hele groep beloven, dat ze noch mijn moeder noch iemand anders iets over dit voorval zouden vertellen.

Enigszins opgeknapt, ging ik met mijn moeder en Vera naar ons feest.

Alles liep gesmeerd. We vermaakten ons bij de muziek en de optredens zo goed, dat ik van mijn zonnesteek totaal geen last meer had. Maar vergeten kon ik het niet: In de loop van de avond kwam de ene kameraad na de andere langs om te vragen of het beter met me ging. Gelukkig vond mijn moeder dit helemaal niet vreemd.

Mijn vader en ik waren – op weg naar Ahlbeck – eerst naar zijn moeder gegaan in Märkisch Friedland. Door de ogen van een Berlijner, was de plaats eerder een dorp. In familiekring hadden we het steeds over “M.F.”.

Het zou mijn eerste en enige bezoek aan mijn grootmoeder Sara zijn. Ze was 79 en woonde alleen op de bovenste verdieping van een huis, dat ze na de dood van mijn grootvader, Julius Lebram, in 1890 had verkocht. Vroeger hadden ze in dat huis een speelgoedzaak gehad. Om kinderen tot kopen aan te moedigen, speelde mijn vader in zijn jeugd heel vaak liedjes op een mondharmonica. Tenminste dat vertelde hij ons. Hij sprak weinig over zijn jeugd in “M.F.”. Ik kon me niet aan de indruk onttrekken, dat hij zich schaamde over zijn provinciale afkomst. Dat was de reden dat hij er nooit met ons heen ging. Noch mijn moeder noch Vera hadden mijn grootmoeder ooit gezien.

Omdat haar huis te klein was voor logees, logeerden we in een hotelletje. Ik vond het wel leuk in Märkisch Friedland. Ik leerde een paar aardige jongens kennen die ook bij hun grootouders logeerden.

Tijdens het spelen gebeurde er een ongelukje, waarmee ik het ontzettend moeilijk had. We deden boksprong over een stenen paal. Hoewel ik niet onsportief was, lukte het me niet helemaal. Ik bleef hangen en scheurde mijn broek. Ik was ontroostbaar. Die dag droeg ik een spiksplinternieuw matrozenpak, dat vooral door het enthousiasme voor de Keizerlijke Marine in de mode was. Ouders die trots waren op hun patriotisme, kleeadden hun kinderen als vanzelfsprekend in deze blauw-witte dracht met de verplichte strepen en opvallende kraag. Mijn vader maakte me absoluut geen verwijten. Maar ik was zo overstuur, dat ik de slaap niet kon vatten en over mijn hele lijf begon te trillen. Toen hij mij zo zag lijden, mocht ik bij hem in bed liggen en kalmeerde hij mij tot ik eindelijk sliep.

Januari tot mei 1944

Ma van Hartingsveldt werd het teveel om dagelijks voor haar gezin en voor ons te koken. Vanaf die tijd ging Ursel voor ons naar de gaarkeuken om eten te halen. Soms ging Margot met haar mee. De vrouwen vulden een fles met water en wandelden naar de begraafplaats. Daar gingen ze op een bank zitten en genoten van een heel klein beetje vrijheid. Angstig wachtte ik op hen en haalde opgelucht adem als ze weer terug waren.

Het was een verschrikkelijk koude winter. Er was gebrek aan kolen en hout. Daarom stookten de Van Hartingsveldt's uitsluitend in de woonkamer. Uit een kast bij Margot in de kamer, die zich boven de kachel bevond, drong een heel klein beetje warmte door naar boven. Maar toch hadden we winterhanden en -voeten.

Via Ria en Dave hielden we een beetje contact met de buitenwereld. Bij hun bezoeken las Ria ons voor uit haar dagboek. We waren haar dankbaar om op die manier te horen wat zij meemaakte. Wij, die opgesloten waren, dachten dat het leven buiten normaal verliep, hoewel dat door de oorlog en de vele beperkingen helemaal niet het geval was.

Margot had Ria het adres van een vriendin, Käte Bolt, gegeven om langs die weg iets over het lot van haar familie te weten te komen. Het bericht dat Ria ons eind januari overbracht, verbijsterde ons: De ouders van Margot waren gedeporteerd naar Theresienstadt, een 'elitekamp', waar de nazi's vooral joodse frontsoldaten uit de Eerste Wereldoorlog interneerden. Margot's stiefvader – haar biologische vader was in de Eerste Wereldoorlog gesneuveld – had toen voor zijn vaderland gestreden.

Enkele weken later bereikte Margot opnieuw een jobstijding. Haar 'arische' verloofde, Erwin Otte, was inmiddels met een 'arische' Duitse vrouw getrouwd en vader geworden van een dochter.

Margot was enorm in de put, maar wist er toch weer bovenop te komen. Ze bleef ons prettige 'onderduikmaatje', dat al het leed met ons deelde.

Als een donderslag bij heldere hemel werd het schoolgebouwtje aan de

overkant van de straat door Duitse soldaten geconfisqueerd en als kazerne gebruikt.

Ik sloeg de Duitsers dagelijks gade, als ik op zolder bij de radio zat. Op een middag zag ik, dat een paar van hen draden of kabels aan een boom bevestigden. Ik vertelde dat aan Margot en Ursel. Ze vroegen me nadrukkelijk die dag af te zien van het luisteren naar het nieuws van zes uur. Met tegenzin stemde ik toe, omdat de dagelijkse portie radionieuws voor mij net zo belangrijk was als een stuk brood.

Klokslag zes uur werd er gebeld. We zaten in onze kamer. Pa van Hartingsveldt deed de deur open. We hoorden mannen met zware laarzen de trap opstormen, langs onze kamer, op weg naar zolder. Onze adem stokte. Korte tijd later denderden ze weer naar beneden en verlieten het huis.

Even later kwam Pa van Hartingsveldt naar ons toe en vertelde, dat twee soldaten een kabel over straat hadden getrokken en die aan het huis hadden bevestigd, waarvoor ze bij ons op zolder hadden moeten zijn.

Dankbaar keek ik Margot en Ursel aan.

Eenmaal in de week ging Pa van Hartingsveldt op de fiets naar een boer om meel, melk, aardappels of andere levensmiddelen te kopen.

Uit de melk kon je op een makkelijke manier boter maken. Je deed de melk in een fles en sloot die af met een kurk, waarna je de fles net zo lang heen en weer schudde, tot er vlokken ontstonden. Met dat werk hielpen we Ma van Hartingsveldt. Op onze dagelijkse 'wandeling' langs onze kamers namen Margot en ik elk een fles mee, die we als een cocktailshaker wild op en neer bewogen.

Op een keer, toen Margot voor me uit liep en zich aan het eind van de gang omdraaide, zag ik witte straaltjes van haar afdruipen, vanaf haar hoofd tot aan haar voeten. Ik moest ontzettend lachen. Eerst waren we verbaasd hoe dat kon gebeuren: Margot's fles zat goed dicht. Maar toen ontdekten we, dat de kurk van mijn fles was los geschoten! En het kostbare vocht droop niet alleen van Margot af, maar ook van de muren. We kwamen niet meer bij van het lachen en waren niet in staat om iets te doen.

Gelukkig hoorde Ursel ons. Toen ze zag wat er gebeurd was, droogde ze met een handdoek eerst de muren en daarna Margot's gezicht en haar. Langzamerhand kwamen we tot bedaren en besloten wat van de melk uit Margot's fles in de mijne over te gieten. Ma van Hartingsveldt mocht er bevestigen niets van merken! Snel trok Margot nog een andere trui aan. En toen kwam Ma van Hartingsveldt al de trap op om te vragen waarom we zo'n lawaai maakten. Gelukkig rook ze de gemorste melk niet. Wel was ze ver-

baasd, dat Margot zich op klaarlichte dag had verkleed. Met tegenwoordigheid van geest legde Ursel uit, dat de andere trui Margot's huid irriteerde. De situatie was gered.

Op een dag drong het gerucht tot ons door, dat de bevolking van Alkmaar geëvacueerd zou moeten worden.

Met z'n drieën beraadslaagden we, wat we in dat geval zouden moeten doen. De twee vrouwen zouden waarschijnlijk bij een massale uittocht uit de stad niet opvallen. Maar ik was wel in gevaar. Ursel en Margot stelden voor, dat ik als vrouw verkleed zou meegaan. Om te kijken, of ik in een vrouwelijk wezen te veranderen viel, zochten ze passende kleding op. Ik trok een bh aan, die ze een beetje opvulden, een slip, lange dameskousen, een rok en een blouse. Ze deden me een hoofddoek om en trokken een paar haarslierten als een soort pony over mijn voorhoofd. Tenslotte poederden ze mijn gezicht en deden me lippenstift op.

Margot ging naar Pa van Hartingsveldt die een beetje ziek in bed lag en meldde, dat er een dame was die hem wilde spreken. Zonder te bedenken dat de bel niet was gegaan en dat we in dat geval de deur niet hadden mogen openen, vroeg Pa van Hartingsveldt of de dame binnen wilde komen. Ik klopte en ging naar binnen. Hij was rechtop gaan zitten, observeerde me kort en vroeg: "Wat is er van uw dienst, juffrouw?"

Pas toen maakte ik me bekend. Ik was als 'juffrouw' geslaagd.

Pa van Hartingsveldt moest lachen om mijn travestie. Gelukkig bleef het me bespaard om mijn metamorfosekunsten opnieuw te vertonen. Alkmaar werd niet geëvacueerd.

Clarissa of tussen dansmuziek en werkelijkheid

Na de dood van mijn grootmoeder Sara Lebram eind april 1916, gingen we iedere vrijdagavond naar de synagoge in de Fasanenstrasse. Daar sprak mijn vader het *kaddisjgebed*. Dit traditionele joodse gebed voor de overledene wordt elf maanden lang en een laatste keer op de sterfdag door het naaste mannelijke familielid uitgesproken.

Hoewel onze gemeente liberaal was, zaten mannen en vrouwen gescheiden. De mannen gingen beneden in de banken zitten en de vrouwen zaten boven op een soort balkon. Daar zag ik op een avond een jong meisje zitten, dat ik dadelijk leuk vond. Ik lachte tegen haar en zij beantwoordde mijn groet. In de hoop haar te zien, ging ik nu heel graag naar de synagoge. Heel snel vond ik haar aanwezigheid op het balkon en dat voor mij bestemde lachje zo vertrouwd, dat ik me een dienst zonder haar niet meer kon voorstellen.

Ze was Russisch en heette Clarissa Simonowitz. Haar blonde haar was kort geknipt, een haarmode die net opkwam. Ze vond haar uiterlijk belangrijk. Haar blauwe 'schoudermantel', die ze meestal droeg, liet een verpletterende indruk bij mij achter. Ik ontwikkelde in mijn latere leven een regelrecht zwak voor dergelijke mantels.

Clarissa werd mijn eerste grote liefde. Ik was zo trots om een vriendin te hebben, dat ik haar vroeg om me zo vaak mogelijk van school te komen halen. Mijn trots werd nog groter toen ik hoorde dat ze in 1915 samen met Curt Bois in het *Palasttheater am Zoo* op toneel had gestaan. Het stuk droeg de titel naar een echte Berlijnse uitspraak, die de Duitse kroonprins zich niet lang voor de oorlog had laten ontvallen, "*Immer feste druff*" (Geef ze ervan langs...)

De oorlog maakte een eind aan onze jeugdliefde. Nog in datzelfde jaar 1916 werd ze als Russin samen met haar moeder het land uitgezet. Via Zweden gingen ze terug naar Rusland. Jaren vol gebeurtenissen zouden verstrijken, voordat ik Clarissa zou terugzien.

Mijn vader, die als vertegenwoordiger in textiel zakelijke contacten on-

derhield met de Berlijnse damesconfectie, vertelde vaak over het interessante leven van confectionairs.

"Zou dat niet iets voor jou zijn?", vroeg hij me, toen ik voor de vraag gesteld werd welk beroep ik moest kiezen. "Collecties ontwerpen en samenstellen, dat is niet verkeerd. In de modebranche kun je als werknemer geen hogere trap op de ladder bereiken dan die van confectionair. Tweemaal per jaar reizen confectionairs naar Parijs, bestuderen daar de creaties van de toonaangevende modehuizen en doen zo ideeën op. Bovendien bezoeken ze regelmatig de paarderenen om de garderobe van de dames te bekijken. Als je belangstelling hebt, zou ik mijn best kunnen doen om voor jou een plaats als stagiair te krijgen bij een gerenommeerde firma. "

Ik was er wel wat verbaasd over, dat het vooral mannen waren, die de damesmode bepaalden. Maar omdat ik dat wat mijn vader vertelde inderdaad aantrekkelijk vond, nam ik zijn aanbod aan. Bovendien geloofde ik wat tekentalent en gevoel voor kleur te hebben. Of het genoeg was om in dit vak te slagen zou moeten blijken.

Eind 1916, kort na het afscheid van Clarissa, meldde mijn vader mij: "Ik heb met een van mijn klanten gesproken, Julius Cohn, van de firma *Cohn & Rosenbaum*. Hij wil je wel aannemen op voorwaarde dat je voor je examen slaagt. Je krijgt per maand dertig mark salaris. De stageperiode duurt drie jaar. Als blijkt, dat je geschikt bent voor het vak, krijg je een jaar cadeau. "

Begin januari 1917 gingen we samen naar de heer Cohn. Kennelijk maakte ik een goede indruk. Nadat ik geslaagd was voor mijn eindexamen kon ik op 1 april 1917 als leerling beginnen bij zijn bedrijf.

Cohn & Rosenbaum was gevestigd in de Mohrenstrasse 44. Het eerste halfjaar werkte ik op de boekhouding. Ik moest brieven kopiëren, adressen op enveloppen schrijven en frankeren. Mijn superieuren, de wat verlepte juffrouw Von Treskow en de heer Rosenberger legden me uit hoe ik het kopieerapparaat moest bedienen: twee platen waartussen de te kopiëren brieven lagen werden door middel van een zware hefboom op elkaar geperst. Omdat de meeste mannelijke werknemers zich onder de wapens bevonden, waren mijn andere collega's hoofdzakelijk jonge stagiaires, net als ik. Een van hen was Carl Fuss, waarmee ik snel bevriend raakte.

In oktober werd ik overgeplaatst van de boekhouding naar het stoffenmagazijn om warenkennis op te doen.

Naast de opleiding bij *Cohn & Rosenbaum* nam ik 's avonds tekenles bij de *Schule Reimann*. Mijn doel, confectionair te worden, hield ik voor ogen, hoewel ik soms aan mijn talent twijfelde.

Bij *Cohn & Rosenbaum* werkten vier mannequins. Eén van hen, Gaby Griesbach, flirtte met me. Sinds het afscheid van Clarissa had ik geen meisje meer leren kennen, dat ik aardig vond. Hoewel Gaby twee jaar ouder was dan ik en al verloofd, liet ik me haar avances aanleunen. Tijdens onze gesprekken vertelde ze me af en toe over haar liefdesleven met haar verloofde. Ikzelf had nog geen ervaring en vond wat ze vertelde behoorlijk spannend. Op een keer vroeg ze me naar mijn liefdesleven. "Ik ben nog nooit met een vrouw naar bed geweest", bekende ik.

"Nog nooit? Als je wilt kan ik je in de geheimen van de liefde inwijden?", bood ze aan.

Bij die gedachte voelde ik me niet helemaal prettig. Toch ging ik in op haar voorstel. We spraken af dat we elkaar een paar dagen later na werktijd in een zogenaamd 'rendez-vous' hotel zouden ontmoeten, waar ik vooraf een kamer zou reserveren. Met kloppend hart voerde ik de opdracht uit. Ik vond het hoogst pijnlijk om met de pensionhoudster geconfronteerd te worden. Maar zij vond het de gewoonste zaak van de wereld, waardoor ik niet langer het gevoel had iets te doen wat niet hoorde.

Toen de bewuste dag daar was, zei ik 's morgens tegen mijn moeder: "Ik kom vandaag later thuis. Ik moet nog iets voor de zaak regelen, een bezoek aan een kleermaker."

Zoals afgesproken, trof ik Gaby aan en we bleven twee uur bij elkaar. Eerst vond ik ons liefdesspel prachtig. Maar Gaby eiste teveel van een onervaren jongen, zoals ik. Mijn enthousiasme verdween. Tenslotte waren we allebei teleurgesteld. Het bleef bij deze ene ontmoeting en het zou bijna een jaar duren, voordat ik weer de nabijheid van een meisje zocht.

Maar in ieder geval was ik nu met zestien jaar man geworden.

In de zomer van 1918 gingen Vera en ik voor het eerst zonder onze ouders op zomervakantie. In Arendsee, een bekende vakantieplaats in de Altmark, leerden we Curt Bry en zijn zus Ilse kennen, die ons in de jaren daarop in Berlijn met een reeks interessante mensen in contact zouden brengen.

De familie Bry logeerde in hetzelfde hotel als wij. Curt was uitgesproken muzikaal en speelde fantastisch piano. Nadat ze hun gemeenschappelijke passie hadden ontdekt, werkten Curt en Vera een programma uit voor een gezellige liederenavond.

Mond-tot-mond reclame zorgde ervoor dat dit nieuws in Arendsee bekend werd.

Omdat het nog steeds oorlog was en er nauwelijks gezellige avonden werden georganiseerd, kwamen er zoveel gasten af op de liederenavond in

Arendsee, dat we stoelen tekort kwamen in de eetzaal van ons hotel. Velen moesten daarom genoeg nemen met een staanplaats. Vera zong en ze werd begeleid door Curt, een geslaagd evenement.

Heel jong al werd mijn zus als 'muzikaal talent' bestempeld. Haar piano-spel was uitstekend. En toen ze ouder werd, ontwikkelde zich haar stem tot een mooie sopraan. Muziek stond in ons gezin hoog in het vaandel. Vele jaren lang was mijn vader ook lid van de zangvereniging *Harmonie*, naast zijn lidmaatschap van het synagogale koor.

Ik zal ongeveer tien jaar zijn geweest, toen ik ook pianoles kreeg. Een paar keer per week stuurden mijn ouders me naar de muziekschool in de Grolmanstrasse. Maar ik vond het te moeilijk om tegelijkertijd naar mijn vingers te kijken en noten te lezen.

Toen na een half jaar het gewenste resultaat uitbleef en ik er zichtbaar geen plezier aan beleefde, adviseerde de lerares om ermee op te houden. Dat gebeurde, maar het prikkelde mijn eerbij. Ik wilde bewijzen, dat ik mezelf wel kon leren pianospelen. Ik was een autodidact die zichzelf moeizaam de wijsjes van de liederen bijbracht die wij op zangles repeteerden of die als deuntjes op straat werden gefloten. Maar uit het omvangrijke repertoire, dat ik uiteindelijk opgebouwd had, bleek toch overduidelijk, dat ik muzikaal gezien in de schaduw van mijn zus stond.

In Berlijn behoorden we al gauw tot de vaste gasten op dinsdagavond bij de ouders van Curt Bry, die voor hem en zijn zuster wekelijks bijzondere bijeenkomsten organiseerden. Kort nadat wij tot dit illustere gezelschap waren toegelaten, besloot Curt een literaire kring te vormen. Die kwam op maandag bijeen. Ik was de enige die al werkte. Alle anderen zaten op het gymnasium of studeerden. Dus moest ik alle zeilen bijzetten om met mijn spreekbeurten niet voor de anderen onder te doen. Maar met mijn betoog over de *Lulu*-tragedie van Frank Wedekind boekte ik enig succes.

Günter Sandheim opende iedere literaire avond met een recensie over een theaterpremière. In aansluiting daarop volgden de voordrachten van Curt Aron, Heinz Pollak en anderen, De oudste was Alfred Kantorowicz. Hij had in de oorlog gevochten, was gewond geraakt en vervolgens van de dienstplicht ontslagen. Op mijn voorspraak werd ook mijn vriend Hans Salomon lid van de literaire kring.

Op dinsdagavond, als er behalve de leden van de literaire kring, ook meisjes en jonge vrouwen kwamen, lieten deze bezoekers ook zien wat ze konden. Er werd vooral muziek gemaakt en gedanst. Ik kreeg daardoor ge-

legenheid beter te leren dansen. Frida Kuttner, een kennis van Vera, vormde namelijk een dansgroep waarvoor ze mannen zocht. Samen met Hans Salomon en mijn collega Carl Fuss nam ik hieraan deel. Wij hadden allemaal onze vaste danspartner. Mijn partner heette Käthe Zacharias, waarvoor ik een tijdlang een platonische liefde voelde. Uiteindelijk was ik te verlegen om de eerste stap te wagen.

Spannende tijden waren aangebroken. Duitsland had gecapittuleerd, de keizer trad af. Met hem werd een tijdperk afgesloten. Overal in het land was het onrustig. Het gevolg van de novemberrevolutie was de Republiek van Weimar. Rust en orde keerden echter niet terug. Alleen door het leger in te zetten, lukte het Rijkspresident Friedrich Ebert, om de revolutionaire intriges tegen te gaan. De jonge democratie bleef bedreigd. Slechts enkele partijen, waaronder de sociaaldemocratische van Friedrich Ebert, steunden de nieuwe staatsvorm.

Het Verdrag van Versailles zorgde ervoor dat de crisissfeer verergerde. Met Frankrijk voorop, stelden de overwinnaars Duitsland geheel verantwoordelijk voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en eisten hoge herstelbetalingen. Daarbij kwam nog verlies van gebied, zowel in het oosten als in het westen. Het overgrote deel van het volk was woedend. En omdat leden van de nieuwe regering, zij het onder protest, het verdrag tekenden, stond de Republiek van Weimar van meet af aan met de rug tegen de muur. Zowel van links als van rechts liep ze gevaar. De tegenstanders bestreden elkaar en gingen daarbij tot het uiterste. Al in januari 1919 waren Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht, de oprichters van de *Kommunistische Partei Deutschland* door reactionairen vermoord. Vele jaren achtereen hield ons het lot van de door crisis geteisterde republiek in haar greep.

In de groep rond Curt Bry werd de tijd intussen als een tweede 'Sturm-und-Drang' periode begroet, omdat die gepaard ging met een tot die tijd onvermoede geestelijke vrijheid. Hans Freund-Löwenstein schreef het libretto voor een operette, waarbij Curt Bry de muziek componeerde. Spelers en musici werden uit de vriendenkring gekozen. De repetities vonden beurtelings bij de betrokkenen thuis plaats. Het stuk bestond uit een wilde aaneenschakeling van nummers en liederen, waarvan er een begon met de woorden: "*Kinder, ach, ihr feiert Feste und die Welt steht draussen Kopf*" (Ach kinderen, jullie viëren feest, terwijl de wereld buiten op z'n kop staat). Ik zong dit lied in mijn rol van de rentenier Donner.

De première in het *Logenhaus* in de Emser Strasse was zo succesvol, dat

het tot een tweede voorstelling kwam. In een klein stadsblad verscheen zelfs een lovende kritiek, waarin ik onder mijn kunstenaarsnaam 'Bert Lebram' vermeld werd.

Bij een van de repetities kwam het tot een klein incident tussen mij en Fritz Sachs, die de vrouwelijke hoofdrol van *Carla Pepinewska* speelde. Plotseling en zonder duidelijke reden gaf Fritz mij een draai om mijn oren. Even perplex, duwde ik haar om iets terug te doen een kamer in en gaf haar een kus. Tot mijn verrassing beantwoordde ze die met een tongzoen.

Overigens deden mijn oudere vrienden er alles aan, dat ik mijn terughoudendheid in de omgang met meisjes zou kwijtraken. Ik was inmiddels achttien jaar oud. Op een zaterdagavond namen ze me mee naar een gelegenheid aan de Halensee, die bekend stond om een enigszins lichtzinnig publiek. Veel meisjes kwamen er alleen naar toe. Een van hen, Ilse Jerschel, vond ik leuk. We dansten een tijdje en gingen de tuin in om te zoenen. Bij het afscheid maakten we een afspraak voor de volgende zaterdag. Ilse woonde in Nauen. De ontmoetingsplek was de Lehrter Bahnhof. Daarvandaan gingen we naar een gelegenheid in de wijk van de Tiergarten, waar we een hele tijd plezier hadden. Op een bank in het park flirtten we ongegeneerd met elkaar wat op een vrijpartij uitliep. De tweede keer in mijn leven.

Na de oorlog keerden de voormalige werknemers, die in het leger hadden gezeten, in de bedrijven terug. Bij de firma *Cohn & Rosenbaum* groeide het aantal medewerkers daardoor automatisch. Ik leerde behalve de compagnon van mijn baas, Siegfried Bytinski, ook Hans Seger en Walter Salinger kennen. Een achterneef van mij, die boekhouder was, nam zijn plaats ook weer in.

Allemaal troffen ze een volledig andere maatschappij aan. De tijden waren veranderd en het was er niet allemaal slechter op geworden. Door het ineensinken van de oude orde groeide het zelfbewustzijn van de arbeiders en medewerkers in loondienst. Tijdens de revolutie waren het de arbeiders- en soldatenraden geweest die meer loon eisten en nieuwe salarisschalen uitonderhandelden. Daarna streefden vooral de vakbonden het doel na om voor de werkende bevolking een hogere levensstandaard te bereiken. Ik ging naar bijeenkomsten waar uitbuiting en onderdrukking van werknemers aan de kaak werden gesteld en werd een overtuigd aanhanger van de sociaaldemocratische partij.

Tot mijn genoegen vond mijn hoogste baas, Julius Cohn – gevreesd om zijn tyrannieke optreden – mij intelligent en gaf me af en toe een veeleisende opdracht. Hij stuurde me met de tram naar het gerechtsgebouw aan de Alexanderplatz om processtukken op te halen. In zijn functie van honorair

handelsrechter moest hij – voorafgaand aan een zitting – van de inhoud ervan kennis nemen. Ik moest op de terugweg de processtukken lezen om hem vervolgens van de inhoud verslag te doen.

Ik voelde me geveleid door het vertrouwen dat Julius Cohn in mij stelde. Het was voor mij een bewijs dat hij tevreden over mij was. Dat voelde ik goed aan: op 1 oktober 1919 kreeg ik een half jaar van mijn stagetijd cadeau en mijn salaris werd verhoogd tot 75 mark per maand.

Korte tijd later leed ik een gevoelig verlies. Mijn goede vriend en collega Carl Fuss stierf aan middenoorontsteking. In het bedrijf, maar vooral door alle vrienden, werd hij ernstig gemist. We plaatsten een rouwadvertentie in het *Berliner Tageblatt*.

De begrafenis, die op de joodse begraafplaats Weissensee plaatsvond, was de eerste begrafenis van mijn leven. Lang treurde ik om Carl.

In de herfst verliet onze vrouwelijke tekenaar het bedrijf en werd Alex Monno als opvolger in dienst genomen. Hij verruilde zijn baan bij de branchevereniging *Verband für Oberbekleidung*, waarbij bijna alle confectiebedrijven waren aangesloten, voor een baan bij onze firma. Als bijbaan gaf hij 's avonds tekenles. Toen we elkaar wat beter kenden, verliet ik de *Schule Reimann* en nam voortaan les bij Alex Monno.

Hij was ongeveer tien jaar ouder dan ik, maar zocht – zoals ik snel merkte – naast ons zakelijk contact mijn vriendschap. Dat maakte indruk op me. Als hij bij ons thuis was, maakte hij muziek met Vera. Zij begeleidde hem op de piano, terwijl hij met een eigenaardige falsetstem liederen zong. Het klonk enigszins lachwekkend, maar ik stond er niet verder bij stil.

Soms gingen we 's avonds na de tekenles samen uit. Op een keer gingen we naar een uitspanning aan de Kaiserallee. Alex Monno droeg die avond een lichtgrijs pak met een roze hemd en een zwarte das. Op zijn hoofd een zwarte bolhoed, die een opvallend contrast vormde met zijn lichtblonde haar. Hij hield van een beetje excentriek.

Tussen de gasten ontdekte ik een kennis. Na een tijdje kwam hij naar me toe en vroeg me recht op de man af: "Zeg eens, ben je homo?"

Na deze avond probeerde ik zo min mogelijk samen met Monno in het openbaar te verschijnen. Ik respecteerte hem verder en we hielden contact.

In maart 1920 werd het voortbestaan van de Republiek van Weimar ernstig bedreigd: De '*Kapp-Putsch*' vond plaats. Reeds in 1917 had Wolfgang Kapp een chauvinistische volkspartij opgericht, die zich van meet af aan verzet had tegen de eerste democratie op Duitse bodem. In 1920 pleegde hij een staatsgreep, die niet in de laatste plaats mislukte omdat er een al-

gemene staking was.

De effecten van de staking waren overal voelbaar. Het openbaar vervoer reed niet en veel werknemers hoefden niet op hun werkplek te verschijnen. Wie dat toch wilde, kon meerijden met paard en wagen. Dit vervangende transportmiddel kostte overigens niets.

Die zomer gingen we weer met het hele gezin op vakantie. Ons reisdoel was Ilsenburg in de Harz. Het idyllische landschap en het romantische stadje deden mijn gedachten teruggaan naar vervlogen tijden. Voortdurend dacht ik aan mijn eerste liefde: Clarissa.

Hoewel ik sinds ons afscheid in 1916 niets meer van haar had gehoord. Een paar brieven die ze mij vanuit Kopenhagen op doorreis naar Moskou had geschreven, had ik pas kort voor de vakantie gekregen. Mijn moeder had ze vier jaar daarvoor onderschept en gaf ze me voor ons verblijf in Ilsenburg.

"Je zat toen net voor je examen", rechtvaardigde ze haar handelen "en ik maakte me zorgen, dat die brieven je teveel zouden afleiden."

Plotseling was alles weer heel dichtbij. Vervuld van verlangen, merkte ik hoeveel Clarissa nog steeds voor me betekende. Ik had zo'n voorgevoel dat ik haar terug zou zien.

Eind september vond de jaarlijkse inventarisatie bij *Cohn & Rosenbaum* plaats. Om vast te stellen hoe groot onze voorraad stoffen was, moesten we alles doormeten.

Ik stond net bij een baal stof, die nog ongebruikt was, toen Julius Cohn eraan kwam en mij vroeg: "Heeft u de stof doorgemeten?"

"Nee", antwoordde ik, "het is immers nog de originele baal zoals die ons door de fabrikant is geleverd. Ik neem over wat er werd opgegeven qua metrage en afmeting. Toen viel mijn chef uit: "Als iedereen zo lui was als u, konden we ons het inventariseren besparen. U bent een klaploper!"

Ik voelde me volstrekt onrechtvaardig behandeld, daar ik me juist zo had ingezet bij het inventariseren. Toen ik het thuis vertelde, adviseerde mijn vader me onmiddellijk op te zeggen. Hij zou me helpen om een andere baan te vinden.

De volgende dag ging ik naar Julius Cohn: "Ik zal *Cohn & Rosenbaum* met onmiddellijke ingang verlaten. De manier waarop u met uw personeel omgaat, staat me niet aan."

"U doet maar", antwoordde hij met een verongelijkt gezicht.

Die middag al belde mijn vader me op: "je kunt morgen solliciteren bij een

jong bedrijf. Het heet *Cohn, Walder & Co.* en zit in de Jerusalemerstrasse 17. Ze zoeken een calculator. “

De heren Cohn, Walder en een derde compagnon, de heer Nachschön, ontvingen me vriendelijk. Cohn en Walder waren ongeveer tien jaar ouder dan ik, terwijl de heer Nachschön midden vijftig was, dus ongeveer zo oud als mijn vader. We vonden elkaar sympathiek, ook van mijn vakmanschap kon ik hen overtuigen en zo stond een arbeidsverhouding niets meer in de weg. Op 1 oktober trad ik in dienst voor een maandsalaris van 150 mark, iets meer dan daarvoor.

Cohn, Walder & Co. was kleiner dan *Cohn & Rosenbaum*. Naast de boekhouder, mevrouw Krinski en magazijnmeester Sens, werkte er nog een mannequin, juffrouw Lorenz. Voor mij was het een voordeel, dat het bedrijf zo overzichtelijk was. Ik leerde hier weer heel andere dingen. Mijn chef, Erich Cohn, leerde me model tekenen en het vervaardigen van ontwerpen voor de collectie. Bovendien mocht ik veel meer dan voorheen klanten helpen. Ik deed een verrassende ontdekking: enkele inkopers waren homo-sexueel en juist zij wilden graag door mij worden geholpen. Er was me al vaker verteld, dat ik er goed uitzag. Kennelijk aantrekkelijk voor beide sexen.

Om mijn vakkennis verder uit te breiden, schreef ik me in voor de textiel-school in de Warschauer Strasse. Elke zondagochtend werd er les gegeven.

Hier leerde ik Werner Kadisch kennen. Zijn vader had een fabriek die garens produceerde en die Werner, een economiestudent, van plan was over te nemen. Werner wilde zijn kennis ten aanzien van het productieproces vergroten en beter leren beoordelen welke eigenschappen garens moesten hebben voordat je er een stof van kon weven.

We mochten elkaar op het eerste gezicht. Een paar keer per week spraken we af en gingen uit, bij voorkeur naar de bar Magonski in de Meinecke-strasse. De eigenaar van de bar speelde viool. En heel vaak was er 's avonds een muzikaal programma.

Het *Künstlerkaffee* in de Budapest Strasse, afgekort *Kü-Ka*, vereerden we ook heel graag met een bezoek. Daar kwamen inderdaad veel jonge kunstenaars, die chansons zongen of politiek getinte gedichten voordroegen.

Zondagmiddag gingen we dikwijls naar de *Marmorsaal* bij de 'Zoologische Garten', waar de *Bostonclub* een thé dansant organiseerde. Als ik daar danste, leek het me soms, alsof ik deel uitmaakte van een reusachtige golf die op en neer deinde, gedragen door melodieën, zoals *Valencia*.

In de zomer van het daaropvolgende jaar kocht Werner's vader een *Opel* en nam een chauffeur in dienst. Wij genoten ervan ons de stad in te laten

rijden om naar het *Deutsche Theater* of naar het *Grosse Schauspielhaus* te gaan, die allebei onder leiding stonden van Max Reinhardt. We hadden een heerlijke, zorgeloze tijd.

Maar om compleet gelukkig te zijn, miste ik maar een ding: de liefde. Toen ontving ik een verrassend telefoontje. Het was Clarissa! Wat een wonder om haar stem te horen!

In januari was ze op avontuurlijke wijze uit Moskou gevlucht. Met valse papieren die op naam van 'Ferdinand' stonden, was ze naar Berlijn gereisd. Deze naam hield ze.

Ze woonde in een pension in het westen van de stad.

Een paar dagen later zagen we elkaar weer terug. Na zes jaar! We hadden elkaar zoveel te vertellen. Clarissa was in Rusland kort getrouwd geweest en had een dood kind ter wereld gebracht. Tenslotte besloot ze te vluchten.

Was het weerzien voor ons allebei van een bijna onwerkelijke schoonheid, de volgende weken overtroffen mijn stoutste dromen. Niets stond onze liefde in de weg. We zagen elkaar regelmatig, gingen uit, dansten en haalden alle kussen in die we elkaar tijdens onze kindervriendschap niet hadden kunnen geven.

Om elkaar echt lief te kunnen hebben, stuurde ik mijn ouders vaak op zondag naar de bioscoop en had onvergetelijke uren met Clarissa, die ik nu liefkozend *Goldchen* noemde.

Mijn vurig verlangen was in vervulling gegaan: ik lag in de armen van mijn eerste grote liefde. Bedwelmd door de gebeurtenissen schreef ik een gedicht:

*Noch einmal kehren die Knabenjahre wieder!
Selige Erinnerungen kehren zurück.
Durch mein Gemüt zieh'n die ersten Liebeslieder,
Sprechend von meines Herzens Pein und Glück.*

*Wieder seh' ich vor mir jenes Gotteshaus,
In dem ich einst zum ersten Male sie erblickt.
Ihr Erscheinen riss mich aus der Alltagswelt heraus
Und führte in ein Traumeland, das mich entzückte.
Wenn ich nach jener Zeit jetzt lauschte,
So würd' ich hören, dass ich ihr oft nachgerannt,
Dass ich verliebte Blicke mit ihr tauschte,
Aber sie anzusprechen doch den Mut nicht fand.*

*Ein gütig Geschick hat uns dann doch zusammen
gebracht.*

*Wir waren schnell Freund', verstanden uns gut,
Haben gescherzt – haben gelacht,
Wie eine unbeschwerte Jugend es tut.*

*Doch nicht lange währte die Freude.
Sie musste fort in ein fernes Land.
Schwer war die Trennung für uns beide
Und traurig reichten wir uns zum Abschied die Hand.*

*Seit jenen herrlichen Frühlingstagen
Sind nun sechs lange Jahr' verflossen.
Ihr Bild hatt' ich immer bei mir getragen
Und schliesslich in mein Herz geschlossen.*

*Was hat ihr wohl das Leben gebracht?
Hat es ihr Glück und Freude beschert?
Ob sie wohl auch mal an mich gedacht?
Ich hatte fast nichts mehr von ihr gehört.*

*Doch auch sie hat mich nicht vergessen.
Jetzt weiss ich's genau,
Denn sie ist zurück und hat mich angeschellt.
Sie ist eine reizende kleine Frau.
Auch das hab' ich schon persönlich festgestellt.*

*"Wir haben uns wiedergeseh'n!" Wie das klingt!
Das Wiederseh'n braucht kein Wort, das es verschönt.
Dies Wiederseh'n jauchzt und singt.
Das Wiederseh'n ist durch sich selbst gekrönt.*

Herbert Lebram, winter 1922, kort na het weerzien met Clarissa Simonowitz.

Nog eenmaal jongensjaren die je weer ziet
Mooie herinneringen zullen het zijn
Door mijn gemoed trekt een eerste liefdeslied
Vervuld van geluk en ook van hartepijn

Die keer dat ik haar voor de eerste maal zag
In 't godshuis waar ze naar toe was gekomen
Die haalde mij uit de wereld van alledag
En voerde naar 'n land vol heerlijke dromen

Als ik probeer te luist'ren hoe het toen was
Dan is't alsof ik jouw voetstappen hoorde
Dat ik ook verliefdheid in jouw ogen las
Maar mijn gevoelens niet durfde verwoorden

Een gunstig lot heeft ons toch samen gebracht
We werden vrienden, voelden ons geborgen
We maakten veel plezier tot diep in de nacht
Zoals dat hoort bij een jeugd zonder zorgen

Maar die vreugde duurde veel te kort
Ze moest vertrekken naar een ver vreemd land
Hoe moeilijk dan zo een afscheid wordt
Verdrietig gaven we elkaar een hand

Sinds die meer dan heerlijke lentedagen
Gingen nu al zes jaren traag voorbij
Haar beeld is helder zonder te vervagen
Daarom is zij nog elke dag dicht bij mij

Wat heeft het leven haar gebracht
Waren 't alleen maar positieve zaken
Heeft ze ook wel eens aan mij gedacht
Bijna konden we geen contact meer maken

Maar ook zij is mij niet vergeten
Dat weet ik heel beslist
Ze is terug en heeft me opgebeld
Wat heb ik haar gemist
Zo heb ik hoogst persoonlijk vastgesteld

"We hebben elkaar terug gezien!", dat klinkt alsof het swingt
Dat heeft geen woorden nodig om 't mooi te maken
Dat weerzien juicht dat weerzien zingt
Dat weerzien schreeuw ik van de daken

In juli schokte ons het bericht over de aanslag op Walther Rathenau. Ik was 's middags op weg naar de zaak, toen op straat extra edities werden uitgevent met het bericht van de moord. Als minister van Buitenlandse Zaken had hij met de Sovjet Unie het Verdrag van Rapallo tot stand weten te brengen, waardoor de betrekkingen tussen de beide staten genormaliseerd waren. Nationaalconservatieve en nationalistische kringen was het een doorn in het oog, dat Duitsland met het bolsjewistische Rusland tot een vergelijk was gekomen. En er was nog een reden, waarom Rathenau door de rechtsextremisten gehaat werd: Hij was jood.

De aanslag bracht bij veel joden die ik sprak gevoelens van angst en schrik teweeg.

Op een avond vertelde Clarissa me een nieuwtje: "In mijn pension woont een jonge Egyptische arts. Hij komt uit Alexandrië en heet Ahmed El-Bably. Hij heeft me ten huwelijk gevraagd."

Ik nam dit voor kennisgeving aan, maar geloofde niet, dat het serieus was. Met mijn 21 jaar stond ik aan het begin van mijn carrière. Ik zag mezelf niet in staat om bij Clarissa verwachtingen te wekken.

We spraken af op 24 augustus met het doel om mijn verjaardag met dans en muziek in te luiden. Mijn ouders vonden het zelfs goed dat ik Clarissa thuis zou uitnodigen, zodat zij mijn grote liefde zouden kunnen leren kennen.

Op de ochtend van 24 augustus ontving ik een brief van Clarissa. Ze nam voor de tweede keer afscheid van mij. Ze had het huwelijksaanzoek van Dr. Ahmed El-Bably aangenomen.

Mei tot september 1944

Arie Touw – de man van dochter Anni van Hartingsveldt – werd door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd. Hij had gestolen levensmiddelenkaarten naar onderduikers willen smokkelen. Daarop stond de doodstraf. Nachten achtereen kon ik niet slapen. De gedachte, dat een lid van de familie, die ons wilde redden, onze vijand in handen was gevallen, kwelde me. Een gesprek met Anni bracht me op het idee, hoe we haar man misschien zouden kunnen redden.

Arie stond als bloeddonor voor tbc-patiënten geregistreerd bij een instituut aan de Amsterdamse Achtergracht. Tot aan het begin van de oorlog had hij daar regelmatig bloed afgestaan.

Ik stelde Anni voor om zich met een verzoek tot de directie van dit instituut te wenden, namelijk om Arie in plaats van als donor als patiënt te registreren en haar dat officieel te bevestigen. Ik kende de angst van de Duitsers voor besmettelijke ziektes. Arie zat gevangen in Utrecht en wachtte op zijn veroordeling. Af en toe bezocht Anni hem. Ik stelde uit haar naam een Duitse brief op, die bestemd was voor de gevangenisdirecteur. Daarin stond, dat Arie een paar keer bloed had gespuugd tijdens zijn hechtenis, wat niet alleen voor hem, maar ook voor de mensen in zijn buurt gevaarlijk was.

Al snel bleek dat we succes hadden met ons schrijven.

Als “therapie” kreeg Arie nu dagelijks melk. En vanwege het “besmettingsgevaar” kwam de directeur niet bij hem in de buurt als hij opdrachten gaf.

Maar toch bleef de uitkomst van het proces onzeker.

Ik leefde nog sterker dan voorheen van de ene nieuwsuitzending tot de andere, zat dagelijks bij de radio. De engelachtige stem van Jetty Pearl, een zangeres bij Radio Oranje, vervulde me alleen al door de klank met vertrouwen.

Uit een bericht van begin juni putte ik nieuwe hoop: de landing door de geallieerden in Normandië was gelukt.

Een paar dagen later kregen we bezoek waarnaar we lang hadden uitgekeken: Ans Roos had haar gevangenschap van een jaar in Kleef erop zitten. Ze kwam onmiddellijk naar ons toe om te informeren hoe het met ons ging. Toen ze de kamer in kwam, keek ze ons vol ontzetting aan. We moeten er wel heel ellendig uit hebben gezien. Ze vroeg hoe het zat met onze voedselvoorziening. We gaven waarheidsgetrouw antwoord. Onmiddellijk ging ze naar Ma en Pa van Hartingsveldt en maakte hen verwijten. De reactie was vreselijk. Ma van Hartingsveldt klaagde, dat het teveel was om drie onderduikers in huis te hebben. Ze wilde alleen Margot houden en eiste van Ans, dat ze voor Ursel en mij een ander adres zou zoeken.

Ans deed ons verslag van het gesprek, "In het uiterste geval breng ik jullie naar mijn broer, Wim, probeerde ze ons te kalmeren. " Hij woont ook hier in Alkmaar. Wim heeft al een paar onderduikers, maar hij zal jullie zeker opnemen."

Maar voor ons was het bericht een schok. Ursel en ik wilden ons maatje Margot absoluut niet kwijtraken. Daarbij kwam dat we bang waren voor het gevaar, waaraan ik blootgesteld zou zijn, als ik me op straat zou vertonen.

In onze nood probeerden we te horen wat Ma en Pa van Hartingsveldt die avond met elkaar bespraken. Hun slaapkamer lag naast de kamer van Margot. Pa van Hartingsveldt probeerde zijn vrouw op andere gedachten te brengen. Zij deed het goede werk, waaraan hij begonnen was, teniet. Het was haar heilige plicht om ons te redden.

De volgende ochtend deelden ze ons mee, dat we konden blijven. Alle drie.

Op weg naar de wc ving Margot door de gesloten deur een gesprek op tussen Ma van Hartingsveldt en de buurvrouw, mevrouw Van Gool. We dachten, dat de familie Van Gool al lang vermoedde, dat de Van Hartingsveldt's onderduikers in huis hadden.

Die dag vertelde mevrouw Van Gool, dat in onze straat huiszoekingen naar fietsen zouden plaatsvinden. Was dat wel zo? We namen het zekere voor het onzekere en kropen onmiddellijk in ons hok op de zolder.

Vlak daarop ging de bel. Zware laarzen denderden de trap op. Alle kamers werden doorzocht. Tenslotte kwamen ze aan op zolder. We hielden onze adem in. Margot en Ursel bibberden van angst. Ik werd misselijk van spanning. De mannen keken overal, maar onze schuilplaats ontdekten ze niet.

Na angstige minuten hoorden we, hoe ze de zolder verlieten. Het waren leden van de "Landwacht", het nationaalsocialistische deel van de Nederlandse politie.

Op een dag in augustus waren Margot, Ursel en ik alleen thuis, toen de bel ging. We keken door het gordijn vanuit het badkamerraam naar beneden en herkenden tot onze blijdschap Arie Touw. Halsoverkop renden we naar beneden en genoten ervan bij wijze van uitzondering de deur te openen.

Arie vertelde ons over zijn vrijlating. Hij kon z'n geluk nauwelijks op. Nadat hij zijn vrouw in zijn armen had gesloten, was hij naar ons toe gesnelde om voor onze hulp te bedanken.

We waren zo blij om elkaar terug te zien – en het ontlastte mijn geweten een beetje.

De geallieerde strijdkrachten rukten snel op. Eind augustus was het zuiden van Nederland bevrijd. Op 5 september verlieten de Duitsers de school aan de overkant. Ze verdwenen zoals ze gekomen waren. Geruchten over een op handen zijnde bevrijding deden de ronde. Maar de dagen verstreken en de *'Dolle Dinsdag'*, zoals die vijfde september in de volksmond al snel genoemd werd, bleek een vergissing. Eind september werden de geallieerden door de Duitsers bij Arnhem teruggeslagen.

Pa van Hartingsveldt vierde in de kring van zijn familie zijn veertigjarig dienstjubileum. We zaten mee aan tafel, omdat alle aanwezigen ons kenden of van ons bestaan wisten. Behalve Anni, Nel, Clien en Map met hun mannen waren ook de zoons Jo en Wem te gast, maar zonder hun vrouwen. Ze waren ook een tweeling, net als Map en Clien. Die avond konden we een paar uur ontspannen. Dat was al lang niet meer voorgekomen.

Jong weduwe

Diezelfde avond na ontvangst van Clarissa's afscheidsbrief ging ik uit met Werner Kadisch om mijn pijn te verzachten. Ik gaf een bloemist opdracht mijn grote liefde elke zaterdag een boeket te sturen. Dat hield ik drie maanden vol. Daarna stuurde ik Clarissa een afscheidsgedicht. Werner was in die voor mij moeilijke tijd een dierbare vriend.

Langzaam kwam ik weer in mijn normale ritme. Overdag werken, afspraken met Werner of afspraken met een meisje.

Zo zat ik op een avond met Elsa Reibnitz in het *Künstlerkaffee*. Plotseling werd mijn aandacht getrokken door een jonge vrouw die daar met anderen zat. Het leek wel alsof ik door de bliksem werd getroffen. Ik geloofde, dat ik een engel had gezien die regelrecht uit de hemel was neergedaald.

Ik bracht Elsa naar huis en ging alleen terug naar het *Kü-Ka* om via de ober Marx meer over mijn 'engel' aan de weet te komen. Hij wist niets over haar, maar had haar wel een paar keer in het café gezien.

Een half jaar later, in april 1923, ging ik weer eens met Werner naar het *Kü-Ka*. Ik herkende de verloren gewaande 'engel' onmiddellijk. Ze zat met een vriendin aan het tafeltje naast ons. Ik probeerde met haar te flirten, sprong op om haar vuur te geven toen ze een sigaret wilde aansteken. Toen die twee tenslotte het café verlieten, liepen Werner en ik hen achterna. Op straat sprak ik haar aan: "Staat u mij toe, daar we elkaar nu toch al een beetje kennen, met u mee te lopen?"

"Ja, graag", antwoordde ze, een lachje onderdrukkend.

"O, wat fijn. Mogen we ons voorstellen. Dit is mijn vriend Werner Kadisch, terwijl ik Marbelli heet. Ik ben, zoals u wel kunt raden, van Italiaanse afkomst."

De naam 'Marbelli', ontstaan door omdraaiing van mijn familienaam met het achtervoegsel 'li', had ik mij als 'artiestennaam' aangemeten.

"Aangenaam", zei mijn 'engel' en stelde zich voor: "ik heet Erna Miessner en dit is mijn zuster Irma."

"Waar woont u, als ik vragen mag?"

"In de buurt van de Kaiserdamm. In een zijstraat."

"Heel goed. Dan stel ik voor, dat we nog even iets gaan drinken in de *Kakaostube*."

Erna en Irma stemden in. We dronken allemaal nog wat. Voor haar huisdeur tenslotte maakte ik met Erna een afspraak voor de volgende zaterdag.

Een paar dagen voor mijn afspraak met Erna onthulde mijn zuster: "Fredy heeft me ten huwelijk gevraagd. We zijn verloofd."

Ze was al een tijd innig bevriend met Dr. Alfred Ullmann. Alfred, die Fredy werd genoemd, werkte als chemicus bij de *Rütgerswerken*.

"Maar dat is geweldig!" zei ik, blij voor haar.

"We willen onze verloving met de familie vieren. Aanstaande zaterdag hier bij ons thuis."

Vera merkte, dat ik hiermee niet onverdeeld gelukkig was en dus vertelde ik haar over mijn afspraak met mijn 'engel'.

"Ach, wat jammer. Kun je je afspraak niet verzetten?"

Ik hinkte op twee gedachtes. Natuurlijk betekende het geluk van mijn zuster veel voor mij. Maar ik was bang dat Erna mij de rug zou toekeren, als ik onze eerste afspraak zou afzeggen. Mijn besluit stond vast. Hoe ik het ook betreunde niet op het verlovingsfeest te zijn, ik moest mijn 'engel' terugzien.

Ik had een heel gezellige avond met Erna. Ze was, net als ik, 22 jaar en werkte als secretaresse bij *Orenstein & Koppel*, een gerenommeerde machinefabriek, die locomotieven, treinwaggonen, rupsvoertuigen en ander zwaar materieel produceerde. Ik luisterde geïnteresseerd. Maar het meest genoot ik van haar aanblik: haar prachtige gezicht met stralend blauwe ogen omlijst door lichtblond haar.

Toen ik tegen een uur 's nachts thuis kwam, was het verlovingsfeest afgelopen.

"Het was een mooi feest", vertelde Vera, "maar we hebben je wel gemist."

Nu voelde ik me wat beschaamd door mijn gedrag. Maar zodra ik me Erna's gezicht voor de geest haalde, wist ik: voor een afspraak met haar was me geen offer te groot. Erna werd mijn vaste vriendin.

Vera en Fredy trouwden in augustus 1923. Ook dat feest vierden we bij ons thuis. Behalve de familie van beide kanten bevonden zich een paar vriendinnen van Vera onder de bruiloftsgasten.

Ik was erg ontroerd. Mijn vader had daar nog meer last van: tijdens zijn

tafelrede, toen hij het bruidspaar het allerbeste voor de toekomst wenste, rolden de tranen over zijn wangen.

Vanwege de moeilijke economische situatie, waarin Duitsland zich bevond, woonden Vera en Fredy bij ons in.

Het was het jaar van de hyperinflatie. Duitsland kon de torenhoge herstelbetalingen niet opbrengen, waarop de Fransen het Ruhrgebied bezetten. Iedereen was verontwaardigd, de Duitse regering riep op tot de '*Ruhrkampf*' en riep de bevolking op tot lijdzaam verzet. Als tegenprestatie betaalde de regering het loon voor de stakers – bijna twee miljoen werknemers werden met behulp van de feitelijk lege staatskas gefinancierd. En hiermee steeg de sinds jaren voelbare inflatie tot ongekende hoogte. Pas door de invoering van de '*rentenmark*' in november 1923 stabiliseerde de situatie weer.

Ook bij de firma *Cohn, Walder & Co.* was deze ontwikkeling merkbaar. Het werk beviel me nog steeds goed en ik had enig succes.

Op een dag wenkte mij een jonge man vanaf de binnenplaats en gebaarde, dat hij mij wilde spreken. Hoewel ik hem niet kende, gaf ik gevolg aan zijn verzoek en ging naar hem toe.

"Mijn naam is Brodmann", stelde de onbekende zich voor. "Ik ben vertegenwoordiger bij *Rosenthal & Stern*, dat bedrijf zult u wel kennen."

Ik knikte. *Rosenthal & Stern* was een bekende stoffengroothandel, gevestigd in Berlijn.

"Ik volg u en uw werk al een tijdje. Kortom: ik heb toevallig gehoord, dat er een vacature is waarvoor u geknipt zou zijn."

De firma *Kätscher, Krause & Co.* in de Kronenstrasse zoekt een tweede confectionair.

Kätscher, Krause & Co., één van de oudste bedrijven binnen de branche had een uitstekende naam. Het vooruitzicht, uitsluitend als confectionair te werken, trok me heel erg. "Uw aanbod klinkt interessant", zei ik. "Op welke manier kan ik iets naders over de baan te horen krijgen?"

"Heel simpel. Ik zal contact opnemen met Max Wolf, één van de firmanten. Ik kan voor u een afspraak maken."

"Graag. Maar ik zou u het volgende willen vragen: ik zou bij voorkeur op een zondag bij de heer Wolf thuis willen afspreken. Ik zou het heel erg aangenaam vinden, als een van mijn huidige chefs zou merken, dat ik aan het solliciteren ben."

De Kronenstrasse en de Jerusalemerstrasse lagen slechts op een steenworp afstand van elkaar.

De heer Brodmann verzekerde me met mijn wensen rekening te houden

Erna Rosenthal-Miessner, waarmee Herbert Lebram in de jaren twintig een relatie had en die hij na emigratie in Amsterdam weer terugzag, Amsterdam 1940.

en hij belde me een paar dagen later thuis op. "De heer Wolf verwacht u aanstaande zondag."

Met een paar tekeningen die ik wilde laten zien onder mijn arm, ging ik op gesprek. In de tussenliggende tijd had ik aardig wat uurtjes gepiekerd over de eventuele verandering van werkkring." Eigenlijk voelde ik me er nauwelijks klaar voor.

Daarna ging het allemaal heel snel. Max Wolf, die ik buitengewoon sympathiek vond, bood mij het drievoudige van mijn toenmalige salaris. Zonder verder te aarzelen, tekende ik een contract, dat de heer Wolff al gemaakt had. 1 Februari 1924 zou ik bij *Kätscher, Krause & Co.* beginnen.

Lange winteravonden bracht ik ook graag thuis door. Fredy, technisch aangelegd, had voor ons een radio gebouwd. Met z'n vijven zaten we aan de huiskamertafel en volgden met een koptelefoon toneelstukken die via de radio werden uitgezonden.

Veel toneelspelers herkende ik aan hun stem. Eén van hen, Alfred Braun, was ik al tegengekomen in mijn tijd als figurant bij het *Schillertheater*.

Ons gezellig samenzijn zou helaas maar kort duren. Eind december 1923 kreeg Fredy griep. Oudejaarsavond ging ik uit met Erna om de jaarwisseling te vieren. Vera bleef met mijn ouders en Fredy thuis.

Toen ik tegen twee uur 's nachts thuis kwam, waren mijn ouders en Vera tot mijn verrassing nog op. Ik vermoedde al dat er iets ergs was gebeurd, toen mijn moeder de deur opendeed.

"Herbert", mijn moeder vocht tegen haar tranen, "Fredy is dood."

"Wat zeg je? Dood? Hoe dan?" Ik was verbijsterd.

"Om twaalf uur is hij opgestaan om ter gelegenheid van de jaarwisseling samen met ons een glas champagne te drinken. Toen is hij weer naar bed gegaan. Hij kreeg een hartstilstand. We hebben nog een dokter laten komen, maar die kon alleen maar de dood vaststellen. "

Ik was geschokt en deed alles om mijn arme zus te helpen. Na een huwelijk van vier maanden was ze op 24-jarige leeftijd weduwe geworden. Ik nam haar al het werk uit handen, dat nu gedaan moest worden.

Op Nieuwjaarsdag ging ik naar de joodse gemeente om een graf te reserveren op de joodse begraafplaats in Weissensee en om alle details te bespreken.

Drie dagen later was de begrafenis. Een rabbijn hield de grafrede.

Thuis waren we in diepe rouw.

Een maand later zou ik in mijn nieuwe baan beginnen. Daar ik altijd al

Vera Lebram met haar verloofde Dr. Alfred Ullmann, Pinksteren 1923.

een gewoontedier was, viel me het afscheid van mijn collega's bij *Cohn, Walder & Co.* onder deze omstandigheden extra zwaar. Ik had enige tijd nodig om te wennen aan mijn nieuwe omgeving. Maar mijn chefs, de broers Salo en Max Wolf en het personeel, waaronder drie mannequins, maakten het me makkelijk.

Langzamerhand raakte ik gewend. Voor iemand in een leidinggevende positie zag ik er volgens mijn eigen inschatting te jong uit. Ik was pas 23 jaar en zelfs dat gaf je me niet. Om ouder te lijken, liet ik een snor staan, kocht ik een bril met vensterglas en ging sigaren roken.

Na Fredy's dood bekommerde ik me nog meer om Vera en ging met haar op vakantie naar Spindlermühle in Tsjecho-Slowakije. Met Erna daarentegen ging ik niet echt op reis. Soms gingen we een weekend weg naar Neustrelitz, Buckow of een van de andere stadjes in de buurt van Berlijn. Verder vermaakten we ons zoals we gewend waren: We gingen 's avonds uit, bij voorkeur naar *Kü-Ka*, waar we elkaar voor het eerst hadden ontmoet.

Ruim twee jaar later begon ons geluk de eerste barsten te vertonen. We gingen een paar weken uit elkaar. Ik maakte kennis met een actrice, die met het spelen van filmrolletjes de kost verdiende en begon een relatie met haar. Ik maakte daar geen eind aan toen het met Erna weer goed kwam. Ik sprak er niet over.

Op een avond wandelde ik met Erna over de Kurfürstendamm. Twee '*Reichswehrsoldaten*' kwamen ons tegemoet. Plotseling stak een van de twee een been uit om me te laten struikelen. Het lukte me nog net om over-eind te blijven. "Weer zo'n jodenjongen met een Duits meisje", scholden die twee in uniform.

Op dat moment machteloos, stuurde ik later een brief hierover aan twee liberale kranten, die hoorden bij de *Ullstein Verlag* en bij *Verlag Rudolf Mosse*. De redacties vonden het niet de moeite waard om er maar een letter aan te wijden.

De Republiek van Weimar was na de dood van Friedrich Ebert op 28 februari 1925 voelbaar naar rechts opgeschoven. Hoewel de economie herstelde en orde en rust weerkeerden. Maar ik vermoedde dat het een broze vrede was.

Begin 1927 verscheen mijn beschermheer Brodmann opnieuw. "Het is tijd", deelde hij mij mee, "dat u van baan verandert, om verder op te klimmen. De firma *Cohen & Kempe* zoekt een confectionair, die een afdeling moet opzetten in het duurdere segment. Ik hoef u niet uit te leggen hoe aantrekkelijk het is om voor zo'n gerenommeerd bedrijf te werken."

Herbert Lebram aan het werk als confectionair (1934).

Hij had vast gelijk. Toch liet ik me eigenlijk met tegenzin overhalen om te gaan praten met de grootste aandeelhouder van *Cohen & Kempe*, Fritz Kempe, waarmee hij een gesprek had geregeld. Het was weer zondagochtend, toen ik met een potentiële nieuwe chef kennismaaakte.

Het gesprek duurde vrij lang. Afrondend legde Fritz Kempe me een contract voor met een twee keer zo hoog salaris als tot dusver en de garantie twee keer per jaar naar Parijs te reizen om me ter plekke van de nieuwste mode op de hoogte te stellen.

Voor mij ging een lang gekoesterde wens in vervulling. Ik tekende en ging ook accoord met de clause, dat een boete van 10.000 mark zou moeten worden betaald, als ik de baan uiteindelijk niet zou aanvaarden.

Toen ik de volgende dag bij Max Wolf mijn ontslag indiende, bood hij mij een duidelijk beter salaris. Nadat ik hem echter op de clause had gewezen, accepteerde hij – zij het met moeite – mijn ontslag. Ik verliet het bedrijf niet zonder spijt. En waagde de stap naar een nieuwe wereld.

Reeds twee maanden later reisde ik met Fritz Kempe naar Parijs om de collecties van de beroemde couturiers te bekijken en ideeën voor mijn ontwerpen op te doen. Alle modehuizen, waarvan ik jarenlang de namen slechts met het grootste respect durfde uit te spreken, bezocht ik nu zelf. Bernard, Agnes Beer-Drécoll, Mainbocher, Patou, Lanvin en Madame Chanel. En zoals mijn vader het me jaren daarvoor had voorspeld: we bezochten de rennen van Longchamps, waar ik me temidden van een niet te overzien aantal elegante dames in het walhala van de mode waande.

Kort voor mijn derde bezoek aan Parijs in de herfst van 1928 voerde Erna een serieus gesprek met me. “We zijn nu bijna vijf jaar bij elkaar. Denk je niet, dat het tijd wordt om te beslissen, of we willen trouwen?”

Sinds lange tijd stond het voor mij vast, dat als het op een huwelijk aankwam ik met een jongere vrouw uit een gegoede joodse familie wilde trouwen. Om beide redenen kwam een huwelijk met Erna niet in aanmerking: Ze was net zo oud als ik. En ze was niet joods.

Ik wilde eerlijk tegenover Erna zijn, toch vond ik het moeilijk om te zeggen: “Ik wil je toekomst niet in de weg staan. Misschien is het voor ons allebei het beste, als we uit elkaar gaan.”

De daaropvolgende weken waren verdrietig. Ik wilde Erna eigenlijk niet kwijtraken. “Was ze maar familie van mij”, dacht ik zorgelijk “of was er maar een andere manier, waardoor we elkaar niet uit het oog zouden verliezen.”

Oktober 1944 tot maart 1945

De voedselvoorziening werd moeilijker, onze dagelijkse porties kleiner. We raapten onze moed bijeen en schreven een brief aan Just en Erna Rosenthal met het verzoek ons iets eetbaars te sturen. Dave gaf de brief persoonlijk af bij de Rosenthal's.

We hoefden niet lang te wachten. Behalve Just en Erna hadden nog andere kennissen en vrienden gedoneerd. Met het brood, conserven en andere levensmiddelen die zij zwart hadden gekocht, konden we ons een paar weken redden.

Via de Engelse zender drongen vreselijke berichten tot ons door. Er was sprake van vernietigingskampen. Meer en meer joden werden door de Duitsers de 'gasdood' ingejaagd. We vreesden voor onze familieleden, maar putten tegelijkertijd hoop uit de militaire situatie.

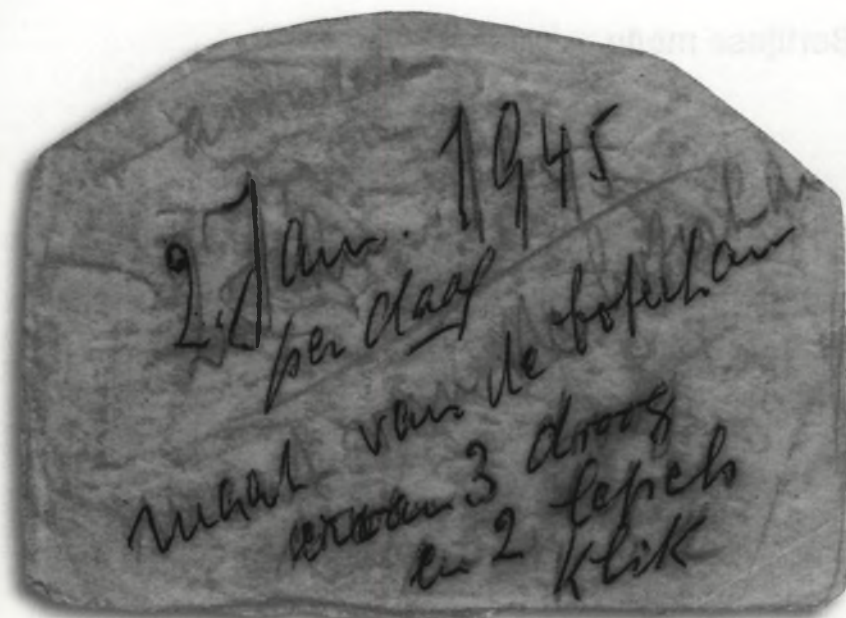
Zaterdag, 14 december. Een dag die in mijn geheugen gegrift staat. 's Morgens om acht uur werd er gebeld. Een lid van de 'Landwacht' vergezeld door een 'groene', zoals de Duitse politie vanwege hun uniform genoemd werden, stonden voor de deur.

Alle mannen tot vijftig jaar moesten zich op de 'arbeidsdienst' in Duitsland voorbereiden. Pa van Hartingsveldt kreeg opdracht met zijn bagage voor de deur te gaan staan. Hij nam de mededeling voor kennisgeving aan, maar wees erop, dat hij de enige man in huis was en bovendien bijna zestig.

Uit angst voor een eventuele huiszoeking verstopten we ons in het hok op zolder. In de ijzige kou lagen we daar tot laat in middag. Pa van Hartingsveldt kwam regelmatig kijken of we nog ademden. Hij bracht ons iets warmes te drinken en iets eetbaars. Nadat alles rustig was gebleven, kropen we na bijna negen uur compleet kapot uit ons hol.

Opnieuw waren we met de schrik vrijgekomen.

Op een dag vroeg Pa van Hartingsveldt: "Wat gebeurt er, als één van jullie hier in ons huis sterft?"

*De drie onderduikers kregen per dag elk drie sneetjes brood ongeveer zo groot als een lucifers-
doosje. Daarmee moesten ze het doen in de winter 1944/45.*

Ursel, Margot en ik beraadslaagden lang. Uiteindelijk ging ik naar Pa van Hartingsveldt en deelde hem mee: "Als één van ons sterft, nemen we het stoffelijk overschot mee en zullen ons ergens verdrinken."

Een gruwelijke herinnering waarvan ik tijdens mijn kinderjaren enige tijd last had, kwam weer terug. We waren toen in Grunewald. Mijn moeder, Vera, de zuster van mijn moeder, Else Sonnenberg en haar zoon Hans. Van het station wandelden we naar het boswachtershuis, waar de moeders koffie dronken, terwijl wij kinderen in het bos speelden. Plotseling ontdekten we een man in het gras. Bloed stroomde uit zijn slaap en in zijn rechter hand, die slap op de grond lag, had hij een revolver. Ontzet liepen we naar de boswachter. De politie kwam, het lijk werd weggehaald. Het beeld van de zelfmoordenaar raakte ik niet meer kwijt. Ik had voor het eerst een blik geworpen op de schaduwzijde van het leven.

Pa van Hartingsveldt nam genoeg met ons antwoord.

Berlijnse mode

In de jaren rond 1930 gold Parijs als het centrum van de modewereld. Gelijktijdig schiep de Berlijnse confectieindustrie tijdens de Gouden Twintiger Jaren een stijl, die de Parijse Chic vrijwel evenaarde.

Reeds in het midden van de negentiende eeuw openden textielfabrikanten rond de Hausvogteiplatz een groot aantal confectiebedrijven. Veel bedrijven waren joods bezit. Met industrieel vervaardigde kleding beconcurrerden zij het traditionele maatwerk. De confectionairs ontwierpen modellen, die zij met de bijbehorende stoffen ter verwerking doorgaven aan de loonconfectionairs. De eigenlijke productie werd door naaisters gerealiseerd, meestal in thuiswerk. In de loop van de tijd ontwierpen de confectiebedrijven een breed aanbod, dat voor alle lagen van de bevolking en voor iedere smaak geproduceerd werd. Van goedkoop tot duur, voor jong en oud.

Na de Eerste Wereldoorlog verwierf Berlijn naam als modehoofdstad, vooral voor damesconfectie. Slank, strakke lijnen en elegant, geheel volgens de trend van die tijd. Reclame en film zorgden ervoor, dat het beeld van een vrouw van de wereld, zoals zij in het Berlijn van de jaren twintig leefde, overal bekend werd.

Het vervulde mij met een zekere trots, als ik dagelijks door de Jerusalemer Strasse, de Mohrenstrasse, de Kronenstrasse of over de Hausvogteiplatz liep en naar al die naamborden van de confectiebedrijven keek. Ik las namen die toonaangevend waren in de modewereld. En het was voor mij een uitdaging, zoals van veel Berlijnse confectionairs, niet alleen het Parijse voorbeeld te volgen, maar ook iets persoonlijks te scheppen.

Reeds zolang ik werkte hadden mijn vader en ik de gewoonte om af te spreken bij *Konditorei Steidel* in de Leipziger Strasse om bij te praten onder het genot van koffie met taart. Over de toestand in de wereld of de laatste mode. Zo was het tijdens mijn opleidingsperiode en zo was het nu, terwijl ik bij *Cohen & Kempe* werkte. Vroeger nodigde mijn vader me uit en nu betaalde ik de rekening.

Mijn positie bij *Cohen & Kempe* droeg veel bij tot mijn ontwikkeling als

confectionair. Ik leerde veel van de vertegenwoordigers, waarmee ik 's middags ging eten bij *Kempinski* in de Leipziger Strasse. Zij gaven me aan waar-op ik moest letten bij de productie en verkoop.

Dat verhoogde mijn aanzien bij Fritz Kempe, die mij regelmatig tweemaal per jaar vergezelde naar Parijs. Hij was op me gesteld en noemde me zelfs bij mijn voornaam. Het gebeurde een keer, dat we een kamer moesten delen. Fritz Kempe snurkte verschrikkelijk, ik kon niet slapen. De volgende morgen, toen ik volledig afgemat met hem aan het ontbijt zat, zei hij tegen me: "Herbert, je hebt zo liggen snurken, dat ik absoluut niet kon slapen."

Om over de scheiding van Erna heen te komen, troostte ik mezelf. Ik hield van vrouwen en viel bij hen in de smaak. Mannequins, getrouwde en ongetrouwde vrouwen met echtelijke en buitenechtelijke kinderen. In die jaren was er grote keuze. Liefdesleven à la carte!

Mijn vriendenkring, waartoe Werner Kadisch bleef behoren, werd in 1929 uitgebreid met een collega, Heinz Mottek. Wij reisden in de herfst toevallig met dezelfde trein naar Parijs. Heinz had een vaste relatie met Vera Halperien, zijn vriendin van dansles. Ze beschouwden zichzelf als verloofd, iets wat soms tot kleine complicaties leidde als wij als vrienden onder elkaar uitgingen.

Mijn zus kreeg dat jaar, 1929, ook weer een nieuwe vriend, Dr. Joachim. Hij was jurist bij de Vereniging *Schwarz-Rot-Gold*, het zg. '*Reichsbanner*', die na de Eerste Wereldoorlog door de socialisten werd opgericht.

En ik kwam dat jaar opnieuw in contact met Clarissa. Ze kwam naar Berlijn om haar moeder en zus op te zoeken. Ik nodigde haar uit bij ons thuis. Mijn ouders waren heel enthousiast over haar. Ze had veel te vertellen en ze kleepte zich nog altijd elegant.

Terwijl in de daaropvolgende jaren het politieke klimaat verslechterde en zes miljoen mensen hun werk kwijtraakten, zat ik vast in het zadel bij *Cohen & Kempe*. Niet alleen Fritz Kempe stelde vertrouwen in mij. Ook met mijn collega's kon ik het goed vinden.

In 1932 bereikte mij een verdrietig bericht. Mijn beschermengel Brodmann stierf geheel onverwacht aan een blindedarmontsteking. Hij was net getrouwd en had mij op zijn bruiloft gevraagd. Zonder hem zou mijn leven minder fortuinlijk zijn verlopen.

Toen kwam de beruchte 30ste januari 1933. Het Duitse volk – totaal verblind – hielp Adolf Hitler aan de macht.

Fritz Kempe wilde niet afwachten om te ervaren tot welke misdaden de

nationaalsocialisten in staat waren. "Eind maart verlaat ik samen met mijn gezin Duitsland", vertrouwde hij me toe. Op de dag van vertrek vergezelde ik hem, zijn vrouw en zijn beide zoons, Heinz en Freddy, naar het station. Hun eerste doel was Praag. Het werd een emotioneel afscheid.

Korte tijd later, op 1 april 1933, riepen de nationaalsocialisten op tot een boycot van alle joodse bedrijven. Natuurlijk was hen het confectiecentrum rondom de Hausvogteiplatz met zijn vele joodse firma's een doorn in het oog. We bereidden ons voor op een verschrikkelijke dag en stonden uiterst gespannen in de zaak. Ineens liep een vrouwelijke klant, waarvan wij zeker wisten, dat ze "arisch" was, onze verkoopruimte binnen.

"Ondanks alles komt u naar ons toe?", verbaasde ik me.

"Waarom moet ik de joden boycotten, terwijl Jezus immers zelf een jood was?"

Haar antwoord verblufte mij. Hoewel het zo eenvoudig leek, wisten we ons geen raad hoe we ons tegen de beschuldigingen en vervolgingen moesten verweren. De meeste joden die ik kende, staken hun kop in het zand. Of ze bleven, zoals mijn vader, halsstarrig hun houding handhaven, die in het licht van de bedreigingen gevaarlijk was. We spraken in Marienbad, waar wij in 1933 onze vakantie doorbrachten, dikwijls over dit onderwerp.

Voor mijn vader was antisemitisme grote onzin. "Het klopt niet, als de christenen beweren, dat we een ras zijn", zei hij vroeger al. En als iemand een opmerking maakte in de trant van: "Ik kan geen joden zien!", antwoordde mijn vader altijd: "Dan moet u de gevangenis ingaan, daar zult u ze vast en zeker niet aantreffen."

Daarmee was de 'zaak' afgedaan. Maar dat was niet zo. Clarissa, die in 1933 voor de laatste keer naar Duitsland kwam, zei het heel duidelijk: "Jullie Duitse joden zijn en blijven joden en zullen nooit als Duitsers worden geaccepteerd. Hoe hard jullie ook je best doen!"

Voor ons vertrek naar Marienbad hadden de nazi's Dr. Joachim gearresteerd. Zijn politieke werkzaamheden voor een socialistische vereniging werden hem noodlottig. Bovendien was hij jood. Tijdens onze vakantie namen wij uit de buitenlandse kranten kennis van zijn overlijden. Hij was in de gevangenis gemarteld tot de dood erop volgde. We waren diep geschokt.

Terug in Berlijn vroeg de broer van Fritz Kempe het faillissement van de firma *Cohen & Kempe* aan. Omdat mijn contract nog een looptijd van een jaar had, betaalde Georg Kempe me een schadeloosstelling van tienduizend mark.

Kort voor mijn vertrek bij het bedrijf gebeurde er nog iets totaal absurds,

maar iets wat tegelijkertijd heel gevaarlijk was. Plotseling verschenen er vier SA-mensen die me wilden spreken.

"Wij weten, dat u gisteravond de laatste was die de zaak heeft verlaten. Vanmorgen hing het portret van onze *Führer* en rijkskanselier Adolf Hitler scheef. U wordt ervan verdacht de dader te zijn!"

"Ik heb er niets mee te maken", antwoordde ik. 's Ochtends had ik niet eens gezien, dat er met het bewuste portret iets niet in orde was.

Gelukkig was Georg Kempe in de buurt. Hij herkende in de aanvoerder van de SA-mannen de zoon van zijn sigarenboer en verzocht hem om voor een gesprek onder vier ogen in zijn kantoor te komen. Daarna vertrokken de SA-mannen onverrichter zake.

Ik deed mijn best om een andere baan als confectionair te vinden. Maar dat was moeilijk. Veel joodse bedrijven bevonden zich in benarde omstandigheden. Tenslotte nam ik een besluit. Het was de hoogste tijd om zelfstandig ondernemer te worden. Ik had de bedrieglijke hoop, dat de regering binnen afzienbare tijd zou vallen en wij ons leven weer ongehinderd zouden kunnen voortzetten.

Mijn collega Leo Wallach bood me een perspectief. "Mijn neef Ernst Wallach", vertelde hij, zou zich graag in Berlijn vestigen. Hij werkt als inkoper voor een redelijk groot bedrijf in het Rijnland. Hij is de juiste man om een eigen confectiebedrijf mee te beginnen.

Bij onze eerste ontmoeting constateerde ik dat ik Ernst Wallach al kende uit de jaren twintig. Hij was klant bij *Cohn, Walder & Co.*

We werden het snel eens, over de wijze waarop wij te werk zouden gaan. "Aanvankelijk gaan we uitsluitend rokken fabriceren", stelde ik voor. De productie ervan is minder kostbaar dan van mantels en de omzet is hoger."

Ernst Wallach stemde in. We kwamen overeen als gelijke partners te gaan samenwerken, hoewel hij slechts drieduizend mark als basiskapitaal inlegde en ik tienduizend.

Op 1 oktober 1933 richtten wij de firma *Lebram & Wallach* op.

We huurden een kleine ruimte in de Jerusalemer Strasse 30. Onze start lukte. We maakten gebruik van onze zakelijke relaties en contacten, die we gedurende ons beroepsleven hadden opgebouwd. En omdat toen nog niet-joden bij ons mochten kopen, draaiden we met onze eerste collectie rokken en jasjes een goede omzet. We waren zuinig met personeel. We namen eerst alleen de magazijnmeester Zuckermann aan en een mannequin, Eva Dorn. Het kantoorwerk werd door mijn zus Vera gedaan.

De firma *Lebram & Wallach* maakte behoorlijke winst. Na een jaar ver-

Ernst Wallach, met wie Herbert Lebram in oktober 1933 een eigen confectiebedrijf oprichtte.

Handelsregister
Stamm 276 0-15117.
Es ist ein Eintrag in das
Handelsregister
am 13. Dezember 1934 19
die offene Handelsgesellschaft —

Lebram & Wallach

in **Berlin**

unter Nummer **80315**

in das Handelsregister, Abteilung A, eingetragen worden ist.

Als persönlich haftende Gesellschafter sind eingetragen worden:

Herbert Lebram, Kaufmann, Berlin.

Ernst Wallach, Kaufmann, Berlin.

Über die Rechtsverhältnisse der Handelsgesellschaft ist folgendes eingetragen
worden:

Offene Handelsgesellschaft.

Die Gesellschaft hat am 1. Dezember 1933 begonnen.

13. Dezember, 1934 19
Gesamtregister-Nr. 0012

H. S.
Nr. 48. Befestigung der Eintragung einer Ge-
sellschaft in Abteilung A des Handelsregisters an einen
Unterzeichner (§ 155 H.-G.-B.).

Justizsekretär
als Hauptbuchhalter der Gesellschaft und
des Handelsregister-Verzeichnisses

Op 1 december 1933 werd de firma 'Lebram & Wallach' ingeschreven in het Handelsregister.

Die

Frühjahrskollektion

ist fertiggestellt

Ueberdurchschnittliche, jugendlich-modische
Eleganz und besondere Preiswürdigkeit unserer

Komplets, Mäntel und Kostüme

sind auch diesmal wieder ihre Kennzeichen. Ihre
Stärke liegt vor allem in der Hauptpreislage

von 19,75 bis 39,— Mark.

Wir laden Sie ergebenst zur Besichtigung ein.

**LEBRAM
&
WALLACH**

BERLIN W. 8
MOHRENSTR.
37a

LEBRAM & WALLACH
BERLIN W8
MOHRENSTRASSE 37a

Het confectiebedrijf 'Lebram & Wallach' nodigt uit om de zomercollectie te komen bekijken.

huisden we naar een grotere ruimte in de Mohrenstrasse 37a, in de buurt van de Hausvogteiplatz.

In de zomer van 1934 ging ik met Heinz Mottek op vakantie, naar Westerland op Sylt. We deden mee aan een danstoernooi. Heinz won de tweede prijs en ik de eerste. Toen we met onze danspartners op de foto gingen en hoorden dat de foto's in een tijdschrift geplaatst zouden worden, ging Heinz zich behoorlijk ongemakkelijk voelen.

"Mijn verloofde mag dit niet te weten komen", zei hij. "We gaan binnenkort trouwen."

"Dan moeten we ervoor zorgen, dat ze dat blad niet in handen krijgt."

"Gemakkelijker gezegd dan gedaan!"

Heinz Mottek was niet de enige die in 1934 ging trouwen. Ook mijn compagnon Ernst Wallach deed dit. Zijn vrouw Lotte, geboren op 17 augustus 1912, kwam uit een koopmansfamilie uit Dortmund. Haar vader Hugo Moses was directeur-eigenaar van het warenhuis *Meyer & Günther* en medefirmant van de stoffengroothandel *Goldmann & Co.* De familie woonde in een villa in de Arndtstrasse 66.

Lotte's jongere zus Ursel (geboren op 30 augustus 1917) verliet tegelijkertijd het ouderlijk huis en ging naar Berlijn om een opleiding tot kraamverpleegster te volgen.

Maar eerst deed ze nog een vormingsjaar huishoudkunde aan het *Land-schulheim Caputh* in de buurt van Potsdam.

Ernst sprak veel over Ursel, zodat ik altijd precies op de hoogte was over haar doen-en-laten. Ze was zeventien jaar en een heel leuk meisje. Lichtblond, blauwe ogen, schattig neusje, helemaal mijn type. Maar het leeftijdsverschil van zestien jaar leek me te groot.

In de zomer van 1937 raakte Ursel verloofd met Heinz Scheuer. Inmiddels waren ook haar ouders Hugo en Jenny Moses-Adler naar Berlijn verhuisd. Haar vader had na 1933 onder dwang van de nazi's zijn bedrijven en de villa verkocht. Daarop verlieten hij en zijn vrouw Dortmund en trokken in bij hun getrouwde dochter Lotte.

Ter gelegenheid van de verloving van hun jongste dochter gaf de familie een receptie. Ik ging er heen.

Ik kon mijn ogen niet van haar afhouden. Ze was nu twintig jaar, een heel knappe volwassen jonge vrouw. Was zij niet toch degene waarnaar ik al zo lang op zoek was? Met elke seconde betreurde ik meer, dat ik niet haar verloofde was.

Ursula en Herbert Lebram trouwden op 12 juli 1938.

Eind van het jaar kwam ik Heinz Scheuer en Ursel Moses toevallig tegen op de Kurfürstendamm. Ursel begroette me uiterst vriendelijk en maakte opmerkingen die me de oren deed spitsen. Had ik haar interesse gewekt?

Korte tijd later kruisten onze wegen zich opnieuw bij een feestje van de joodse autoclub. Ik danste vaak met haar. En toen haar verloofde, die nog iets moest regelen, de balzaal een uurtje verliet, flirtten we schaamteloos met elkaar.

“Je mag me morgen bellen. Dan kunnen we iets afspreken”, zei ze tegen me, voordat we afscheid namen.

Ik belde haar op. Er ontwikkelde zich een diepe, innige en spannende relatie. Ze verbrak haar verloving met Heinz Scheuer. Ik vroeg haar ten huwelijk en ze stemde in.

Maart tot mei 1945

Vreselijke knagende honger. Er ging nauwelijks een dag voorbij, dat ik niet dacht:

“O, God, ik zou een half jaar van mijn leven geven voor een bord warme, gekookte aardappels.”

Na bittere teleurstellingen en hoop die de bodem werd ingeslagen, putten we weer nieuwe moed. En op het eind buitelden de gebeurtenissen over elkaar heen.

Adolf Hitler pleegde zelfmoord op 30 april 1945.

Op 5 mei kwam de buurman, de heer Van Gool, met het bericht: “Duitsland heeft gecapituleerd.”

We konden het nauwelijks bevatten, we hadden zo lang vertwijfeld en wanhopig gewacht.

Na de bevrijding gingen we in Alkmaar langs de weg staan om de Canadezen te zien binnentrekken. We wilden ze samen met de inwoners van de stad begroeten. Het was bloedheet en we moesten heel lang wachten. Eindelijk kwam een Canadees regiment begeleid door de klanken van een militaire kapel langs marcheren. We juichten onze bevrijders toe.

'Dankzij onze liefde en de vriendschap met Margot konden we de verschrikkingen doorstaan.' Herbert Lebram met zijn vrouw Ursula (links) en Margot Lesser na de bevrijding, 1945.

Modeschetsen van Herbert Lebram.

Terugkeer

Opgedoken

Eindelijk konden we weer vrij over straat gaan. Maar ik had nog steeds angst, dat verkapte naziaanhangen op ons zouden schieten. Daar kwam bij, dat ik na elke wandeling zo'n pijn in mijn ledematen had. Ik was lopen volledig ontwend. Ursel en Margot hadden er minder moeite mee, omdat zij de laatste tijd herhaaldelijk op zoek naar eten waren geweest. En daardoor meer beweging kregen.

We maakten plannen om Alkmaar te verlaten. Maar ik was bang om naar het gewone leven terug te keren. Waar moesten we heen? Ik wilde de dag van ons vertrek zo lang mogelijk uitstellen. We betrapten ons erop, dat we op klaarlichte dag nog heel vaak fluisterden.

De eerste zondag na de bevrijding gingen we met Pa en Ma van Hartingsveldt naar de kerk. Ze stelden ons voor aan hun gemeenteleden. Van alle kanten werden wij en onze redders gefeliciteerd. We waren diep ontroerd.

Op 18 mei tenslotte, vertrokken we. We wilden meevaren met een schip, dat twee keer in de week de reis maakte van Alkmaar naar Amsterdam. Het vervoerde vooral post en pakketten.

We namen afscheid van de familie Van Hartingsveldt. "We zullen snel contact opnemen!", beloofden wij hen. "En we zullen nooit vergeten wat jullie voor ons hebben gedaan."

Met onze bagage liepen we langzaam naar de haven van Alkmaar. Die lag verder weg dan we vermoed hadden. Daar moesten we horen, dat het schip net die dag eerder was weggevoerd.

Ik was doodmoe en wilde weer teruggaan. Margot en Ursel absoluut niet: "Laten we langs de weg gaan staan en kijken of we een auto kunnen aanhouden die naar Amsterdam rijdt..."

"...en die toevallig ruimte biedt aan drie personen met bagage", maakte ik sceptisch hun zin af.

Maar mijn twee vrouwen waren al in gesprek met een paar mensen op het terrein rond de haven.

"Er zijn soms vrachtwagens die onze kant op moeten en die bereid zijn 'opgedokenen' een eindje mee te nemen", vertelden ze mij. "Het enige wat

Ursula en Herbert Lebram in Amsterdam in 1945, nog getekend door de ontberingen van de onderduiktijd.

we moeten doen is langs de weg gaan staan die van Alkmaar naar Amsterdam leidt.”

We sleepten ons voort van Alkmaar naar Heiloo, dat enige kilometers verderop lag.

Het onwaarschijnlijke gebeurde. Een vrachtauto kwam onze kant op. In de laadbak stonden een paar mensen met hun bagage. We wenkten hen, de chauffeur remde.

Wim Roos had ervoor gezorgd, dat we een persoonlijke brief van de commandant bij ons hadden, waarin verzocht werd ons hulp te bieden bij onze reis naar Amsterdam. De basis voor deze brief was een verklaring van Carel van Hartingsveldt, waarin hij bevestigde, dat wij statenloze ‘onderduikers’ waren, die hij in zijn huis verborgen had gehouden.

We toonden de brief van de commandant aan de chauffeur. Daarna zei hij: “Klimt u er maar in. We gaan weliswaar niet naar Amsterdam, maar u kunt een eind meerijden.”

DISPEREERT NIET

GIET TROTS EN FIERHEID IN HET HART
VAN WIE U STEMMEN HOORT!

Verklaring.

L. S.

en de Heer
Herbert

Lebram.
geb. 26 aug.
1901.

[Handwritten signature]

Partijlijk Commando
Nieuw
Willems
P.C.

De ondergetekende C. van Hartingsveldt,
ambtenaar der Rijksbelastingen te Albmar,
Burg. Dalingstraas 17, verklaart dat Mevrouw
Ursula Lebram - Hesser, geb. 30 augustus 1917 te
Bejuffrouw Margot Lesser geb. 29 juli 1910
briden Jodinnon, vander nationalisten
statenloos. Vanaf 1 Maart 1943 door
hem zijn verborgen gehouden voor het
oog van den vijand, ten einde hen niet
zijn hand voor het leven te redden.

Opgedurende een paar dagen menschen
zij zich naar Amsterdam te begeven om
dingende nabesbelangen.

Balsafot verzocht hij hen daarmee door
tekte te willen verleen.

Stomme belangen zijn reeds in hand
gegeven van de ziel hier bevindende te
bedrijke organisatie voor hun tougheen
naar Amsterdam.

Albmar, den 14 Mei 1945

[Handwritten signature]

Met deze verklaring van 14 mei 1945 bevestigt Carel van Hartingsveldt, dat zowel Ursula en Herbert Lebram als Margot Lesser meer dan twee jaar in zijn huis waren ondergedoken.

Een paar passagiers hielpen ons met het inladen van onze bagage en bij het instappen. Ik was blij een tijdje te kunnen staan.

Na een uurtje moest onze vrachtwagen een andere kant uit en zetten wij onze reis te voet voort.

Een jonge man liep met ons mee. Ik liep naast hem, terwijl Margot en Ursel vooruitlopend al zwaaiend probeerden, ieder Canadees militair voertuig tot stoppen te bewegen.

Eindelijk hadden ze geluk. Een Canadese soldaat stopte met zijn jeep. Margot en Ursel klauterden erin. Omdat de soldaat dacht, dat de twee dames alleen waren, wilde hij onmiddellijk weggrijpen. De man en ik renden er achteraan en sprongen op de rijdende auto. Ik brak bijna mijn nek. Weer had ik een beschermengel.

In Amsterdam zette de chauffeur ons af bij het Concertgebouw. Margot en Ursel maakten zich een beetje toonbaar en deden wat lippenstift op. Met loodzware benen sleepten we ons naar de Michelangelostraat. Op de hoek van de Euterpestraat stond tot onze grote vreugde Just Rosenthal ons op te wachten. Onwerkelijk lang geleden hadden we afgesproken, dat we ons bij hen zouden melden, zodra we onze schuilplaats konden verlaten.

"Ik kom hier al een paar dagen om naar jullie uit te kijken", begroette Just ons.

Ongeveer vijf weken bleven we bij Just en Erna, die ons met liefde omringden. Margot huurde zelfs een kamer bij hen, waar ze tot 1947 bleef wonen.

Ursel was zestien pond afgevallen en woog nog 89 pond. Ik woog 120 pond, 28 pond minder dan bij het begin van onze onderduik.

Slechts langzaam herstelden we ons van die ellendige jaren.

Herdenken

Over het lot van veel familieleden en bekenden die in handen waren gevallen van de Duitse barbaren, hoorden we de gruwelijke waarheid. We hadden het gevoel alsof we in een overvolle theaterzaal bij een tragedie zaten, terwijl er bij het vallen van het laatste doek nog maar een heel klein deel van het publiek over was.

Mijn vriend, Werner Kadisch, die het gelukt was begin 1939 naar de Verenigde Staten te vluchten, stierf een jaar later aan de gevolgen van zijn verblijf in het concentratiekamp. Hij was 39 jaar oud.

Mijn tante, Frieda Josephy en haar beide dochters Edith en Lily werden in 1942 gedeporteerd. Edith was toen ernstig ziek. Ze werden alle drie door de Duitsers vermoord.

Mijn neef, Hans Sonnenberg, die wij kleding stuurden naar het Franse concentratiekamp Gurs, keerde nooit meer terug. Nog jaren later wachtten zijn ouders tevergeefs op hem of op een teken, waardoor zij zekerheid kregen over zijn lot.

Norbert Neufeld, de jonge arts, die wij in Amsterdam hadden leren kennen, dook onder, maar werd door de

Werner Kadisch met links een onbekende dame en rechts Erna Miessner, de vriendin van Herbert Lebram. Foto dateert van ongeveer 1925.

Duitsers gepakt en vermoord. Zijn vriendin Alice Cohn overleefde de oorlog.

Mijn nicht Ilse Grünebaum-Meyer werd in 1943 samen met haar man gedeporteerd en vermoord. Hetzelfde lot viel haar ouders ten deel, die in Dortmund waren gebleven.

Kurt Gerron, de beroemde acteur, werd met zijn vrouw naar Theresienstadt gedeporteerd. Daar werd hij door de nazi's gedwongen, de propaganda-film *Der Führer schenkt den Juden eine Stadt* te draaien, om de wereld te tonen hoe goed de kampbewoners behandeld werden. Na afronding van de opnames werd hij doorge-stuurd naar Auschwitz en vergast.

Margot Lessers' ouders kwamen in Auschwitz om.

Aantekeningen uit het 'tweede leven'

Op 18 mei 1945 begonnen wij een 'tweede leven'. Eerst waren we van plan om naar Seattle in de Verenigde Staten te emigreren. Daar woonde mijn moeder, mijn zus en haar man Fritz Engel. Hun avontuurlijke reis via Moskou, Wladiwostok en Japan kende een gelukkige afloop! Uitgeput van de vermoeienissen waren ze gebleven in de stad waar zij aankwamen, aan de Amerikaanse westkust. Fritz werkte als verkoper en Vera als boekhoudster. Mijn moeder die boven de zestig was, kreeg van de stad Seattle een klein pensioen.

Bij de emigratievoorbereiding hielp ons opnieuw onze dierbare vriend Heinz Mottek. Kort na de oorlog nam ik contact met hem op. Er ontstond een hartelijke correspondentie, waarvan onze diepe vriendschap de basis was en die wij tot op hoge leeftijd voortzetten. We telefoneerden regelmatig met elkaar. Soms spraken we af in Zwitserland, totdat die reizen voor ons allebei te vermoeiend werden.

Maar ons plan, een nieuw leven in de Verenigde Staten te beginnen, lieten we vroegtijdig varen.

Het Geallieerd Militair Gezag gaf me de opdracht de firma van Günther Klein weer op te bouwen. Hoe het hem en zijn gezin was vergaan, of hem de wanhopige vlucht naar Zwitserland was gelukt, daarover wisten wij toen nog niets.

Ik nam de uitdaging aan. We huurden een kleine zolderverdieping vlakbij het pension waar wij voor onze onderduikperiode hadden gewoond. Onze bezittingen die wij in 1942 hadden laten opslaan, gingen we halen. We hadden indertijd als door een soort voorgevoel drie jaar vooruit betaald.

De eerste tijd was moeilijk. Maar we waren vrij en leefden – dat was het enige dat telde. Vol energie stortte ik me op het werk om het confectiebedrijf van Günther Klein weer overeind te helpen. Omdat er aan kleding een groot gebrek was, werden de geproduceerde mantels en mantelpakken goed verkocht.

Een paar maanden verstreken. Plotseling kregen we bericht, dat Gün-

*Herbert Lebram samen met zijn trouwe vriend en helper Heinz Mottek, Zug 1983.
Achter staand: Lotte Wallach.*

ther Klein met zijn kinderen was teruggekeerd naar Amsterdam. We waren opgelucht. Maar onze vreugde werd getemperd, toen wij meer hoorden over het dramatische lot van zijn familie.

Samen met zijn broer Hans was het Günther gelukt om Zwitserland per fiets te bereiken. Daar overleefden zij de oorlogsjaren. Maar zijn vrouw Eva en de twee dochters Yvonne en Renée werden in de trein door de Duitsers gearresteerd en naar het Belgische kamp Mechelen overgebracht. Omdat ze een besmettelijke ziekte kregen, kwamen de kinderen in een ziekenhuis terecht en werden vervolgens naar buiten gesmokkeld. Ze werden bij een Belgisch echtpaar ondergebracht, dat hen tot het eind van de oorlog als eigen kinderen behandelde en hen redde. Eva Klein-Schuit werd naar Auschwitz gedeporteerd en vermoord.

Uit respect en erkenning voor mijn inzet bij de wederopbouw van het bedrijf bood Günther Klein mij het compagnonschap aan. Ik aanvaardde het graag.

*Familie Lebram op bezoek bij Günther Klein en zijn kinderen in Amsterdam, 1947.
Staan (van links naar rechts): Dr. Rummelsburg en Günther Klein; zittend (van links naar rechts): Jacqueline Klein-Cahen, de tweede vrouw van Günther Klein, met op schoot Irene Lebram, daarnaast Renée Klein op schoot bij Ursula Lebram en Yvonne Klein.*

We gingen er nu vanuit in Amsterdam te blijven. Temeer toen bleek, dat een lang gekoesterde wens eindelijk in vervulling zou gaan: we verwachtten in het voorjaar van 1946 een kind. We verheugden ons erop. Dankzij goede contacten waren we in staat een wieg en een kinderwagen voor onze baby te kopen.

De voorlopige geboortedatum was berekend: 12 april. Maar ons kind had geen haast. De ene dag na de andere verstreek. We werden onrustig, de dag die vreselijke associaties oproep, kwam steeds dichterbij. 20 April, de geboortedag van Adolf Hitler. Zouden we elk jaar opnieuw door een speling van het lot aan deze misdadiger herinnerd moeten worden? Onze naaste vrienden sloten een weddenschap af en voorspelden dat het zo zou gaan. Wij spraken dat tegen en wonnen: op 21 april 1946 werd onze dochter Irene Susan Margot Erna geboren. Met de twee laatste namen werd ze vernoemd naar haar peettantes.

Jenny Moses-Adler en Hugo Moses emigreerden in 1946 vanuit Palestina naar Brazilië.

De afbeelding van het kleine meisje, die we jaren daarvoor in Amsterdam hadden gekocht, bleven we bewaren.

In de zomer van 1946 kwamen Ursels ouders naar Nederland. Doolgelukkig sloten ze ons en hun kleinkind in hun armen. Ze waren op doorreis van Palestina naar Brazilië. Daarheen waren Lotte en Ernst Wallach, mijn compagnon uit Berlijn, in 1939 geëmigreerd. Mijn schoonouders hadden besloten om hun levensavond bij mijn schoonzuster in São Paulo door te brengen.

Wij waren ons ervan bewust, dat het de laatste keer was dat we elkaar zagen. In 1948 stierf mijn schoonvader Hugo Moses, 72 jaar oud. Drie jaar later overleed mijn schoonmoeder Jenny Moses-Adler, die 69 jaar werd.

Ernst Wallach bouwde in Brazilië een nieuw bestaan op in breigoed. Hij werd een succesvol ondernemer. In 1966 kreeg hij de ziekte van Parkinson, waardoor hij het extreme klimaat in Brazilië niet langer kon verdragen. Omdat het echtpaar Wallach geen kinderen had, bond hen niets aan hun toevallige tweede vaderland. Ze keerden terug naar Europa en vestigden

Margot Lesser trouwde met de Duitse jood Jack Lenz en ging met hem mee naar Londen, 1947.

zich in Zwitserland. Duitsland was geen optie. Reeds twee jaar later, in 1968, stierf Ernst Wallach. Sinds die tijd zochten Lotte en wij elkaar vaak op.

In 1947 verliet onze trouwe kameraad Margot Lesser ons. Ze had een man leren kennen met dezelfde Duits-joodse achtergrond, die zich met zijn familie in Engeland in veiligheid had kunnen brengen. Margot trouwde met Jack Lenz en ging met hem naar Londen. We waren verdrietig, dat ze afscheid nam van Amsterdam en hiermee ook van ons.

Een jaar later zochten we Margot en Jack op in Londen. Ze waren gelukkig samen. Weer een paar jaar later besloot de hele familie Lenz om Europa voor altijd te verlaten. Ze kozen Buenos Aires, de Argentijnse hoofdstad, als nieuwe woonplaats. We konden er maar moeilijk aan wennen, dat Margot nu zo ver weg woonde. Maar onze innige vriendschap bleef bestaan. We schreven elkaar iedere week. Tot onze grote blijdschap kwam ze ons samen met haar man vanaf 1955 om het jaar opzoeken.

In 1948 reisden we met onze tweejarige dochter naar Seattle, om mijn moeder voor de laatste keer in onze armen te sluiten. Ze was kankerpatiënt en ernstig ziek. Ze had niet lang meer te leven.

Na een bootreis van een week kwamen we aan in New York en waren blij over het weerzien met Heinz en Vera Mottek en veel andere vrienden uit Berlijn. Onder hen ook Fritz Kempe, mijn gerespecteerde chef uit de jaren van voor de machtsgreep. Met zijn gezin was hij vanuit Tsjecho-Slowakije verder gevlucht en wist zo de oorlog en de naziterreur te ontlopen.

In Seattle werden wij na negen jaar van scheiding stralend ontvangen door mijn moeder, Vera en Fritz. Voor mijn moeder was het een ongekend geluk haar kleinkind Irene te mogen vasthouden.

Korte tijd na ons bezoek moest ze een operatie ondergaan die geen beterschap bracht. Ze stierf op 16 februari 1949.

Haar tweede kleinkind heeft ze niet meer mogen meemaken. Op 6 januari 1950 werd onze tweede dochter Barbara Ann Claire geboren.

Met mijn dierbare zus Vera hielden we door de jaren heen intensief contact. Ze stierf op 11 maart 1986. Haar tweede man, Fritz Engel, was reeds in 1971 overleden.

Ons leven in Amsterdam nam zijn loop. In 1951 werden wij genaturaliseerd en hiermee verwierven ook onze kinderen het Nederlanderschap. Zij waren allebei nog statenloos geboren.

Ik kon als confectionair mijn succes uit mijn vroegere beroepsleven voortzetten. Ik stond bekend om een modieuze jeugdige stijl en net als voorheen reisde ik tweemaal per jaar naar Parijs om daar inspiratie op te doen voor onze zomer- en wintercollectie. In het zakenpand van de *Firma G. Klein* aan de Keizersgracht 27 waren het kantoor gevestigd, een stoffenmagazijn, een magazijn voor accessoires, het modelatelier en de expeditie. In de showroom toonden de mannequins de collectie.

Als er topdrukte was, bekeken meerdere klanten tegelijkertijd onze mantels en mantelpakken. Aansluitend schreven ze hun orders. Tot onze belangrijkste klanten behoorde *Magazijn de Bijenkorf*, het grootste warenhuis van Nederland.

In onze vrije tijd gingen we vooral om met Duitse joden, die net als wij voor de nazi's uit Duitsland waren gevlucht. Er bevonden zich heel wat artiesten onder hen: het echtpaar Nelson, Walter Fein, Harold Horsten, Dora Paulsen. We gingen naar de film en naar de schouwburg, naar restaurants en bars. Maar in het voormalige *Café Delicia* in de Beethovenstraat kwamen we niet meer. Teveel vrienden, waarmee we daar tijdens de oorlog

Clara Lebram voor haar huis in Seattle, 1948.

In hun 'tweede leven' ging de wens van Ursula en Herbert Lebram in vervulling: zij kregen kinderen. Boven en links: Irene met haar kleine zusje Barbara, 1953 en 1950. Rechts onder: De zusjes met hun moeder Ursula in Ascona, 1957.

Fritz Engel, de tweede man van Vera Lebram, genoot in de jaren twintig en dertig in Berlijn bekendheid als operazanger.

– Wij tonen vanaf 7 Mei –
 onze nieuwe
HERFST en WINTERCOLLECTIE

modieuze en courante
 Mantels en Mantelcostuums
 tegen uiterst voordelige prijzen.

CONFECTIEFABRIEK
G. KLEIN
 KEIZERSGRACHT 27
 AMSTERDAM - C.
 Telef. 220471 (2 lijnen)

De 'Firma G. Klein' nodigt uit voor de presentatie van de herfst- en wintercollectie 1962, getoond door mannequin Hillie Molema.

afspraken, waren vermoord. De herinnering aan hen was te moeilijk.

We werden opnieuw lid van de 'Liberaal Joodse Gemeente', waarvan we in 1940 ook al lid waren geweest. Veel overlevenden aarzelden om deze stap te zetten. In het begin bestond onze gemeente uit ongeveer tien families. Over de jaren heen werd dat aantal groter. Ook Otto Frank, de vader van Anne Frank, behoorde tot onze kennissen.

In 1959 ontdekte ik in de Duitstalige krant *Aufbau* die in Amerika werd uitgegeven een overlijdensannonce die herinneringen aan mijn 'eerste leven' bij mij opriep. Een van de zusters van Clarissa El-Bably, Alice, was overleden. Ze had op het laatst in San Francisco gewoond. Als condoléancedadres stond dat van Hertha, de oudste zuster van Clarissa, vermeld. Op mijn verzoek om Clarissa's adres, antwoordde Hertha met een lange brief, waarin ze over het lot van de familie Simonowitz berichtte.

Hertha werd in 1933 na dertien dagen Gestapo gevangenis uitgewezen

Samen met artiesten van het Ensemble Rudolf Nelson vieren Herbert en Ursula Lebram (achteraan 2e en 3e van links) een afscheidsfeestje van Fritz Schadl (vooraan 3e van links) die in 1948 naar de VS emigreerde. Op de 1e rij van links naar rechts: Erna Rosenthal, Rudolf Nelson, daarachter Dora Paulsen. Naast Fritz Schadl zit Käthe Erholz. Achteraan staan Waller Fein (4e van rechts) en Just Rosenthal (3e van rechts).

uit Duitsland en reisde via Riga en vele andere plaatsen naar Alexandrië, waar Clarissa met haar man Ahmed El-Bably woonde. Daar zag ze ook haar moeder terug, die in 1938 stierf. Tijdens de oorlog werkte Hetha voor de Engelsen en bleef ook na 1945 bij haar zuster.

Ahmed El-Bably was als gerespecteerd keel-, neus-, en oorarts, directeur van een prestigieus ziekenhuis en leidde bovendien een privé kliniek. Omdat hun huwelijk kinderloos bleef, adopteerden Clarissa en Ahmed een meisje dat in 1959 twaalf jaar oud was.

In 1955 ging Hertha naar haar andere zuster Alice in de Verenigde Staten.

De jongste zus, Sophie, was met haar man en twee kinderen in het getto van Warschau omgekomen.

Ik schreef Clarissa. Eind 1959 reageerde ze. Er ontwikkelde zich een levendige correspondentie, totdat Clarissa op 13 januari 1964 stierf.

Mijn oude schoolvriend Hans Salomon had als auteur wereldnaam ver-

Een feest temidden van vrienden, op uitnodiging van Ernst en Eva Meijer (vooraan 3e en 4e van links) in november 1950.

Ursula Lebram zit naast de gastheer, Herbert Lebram staat achter zijn vrouw.

Achteraan geheel rechts: Otto Frank, de vader van Anne Frank. Het echtpaar Meijer emigreerde in 1951 naar de VS.

worven. Na zijn emigratie in 1933 die hem via Praag en Parijs naar de Verenigde Staten bracht, werd Hans Sahl, zoals hij zichzelf noemde, een van de belangrijkste stemmen van de Duitse 'exilliteratuur'. In 1953 keerde hij terug naar Duitsland, maar woonde vanaf 1958 opnieuw in de Verenigde Staten.

Lang voor de jaren van de dictatuur was ons contact verwaterd. Door de publicatie van een van zijn boeken in het jaar 1959 werd ik weer op hem attent gemaakt en gebruikte dit als aanleiding om te informeren hoe het met hem ging. Sindsdien schreven we elkaar sporadisch. In zijn laatste brief bekende Hans, eenzaam te zijn gebleven en nergens een thuis te hebben gevonden.

Na meer dan twintig jaar bezocht ik in 1961 voor het eerst weer Berlijn. Mijn oude vriend, Erich Schäfer, had mij overgehaald om samen met mijn gezin deze reis te maken. Erich Schäfer was zelf niet joods, maar doordat

^{Clarissa}
El Bably
Jek Timonov
Mene emke Liebe 1916 Berlin
16 Dec '59
Lieber Herbert,
erst heute nach so vielen Monaten beantworte
ich Deinen lieben Brief. - Was müsst Du mich
von mir denken? - Zuerst will ich Dir
sehr sehr danken für Deinen lb. Brief &
Lütsprich. - Es hat gut getan in sehr
Zeit von einem gutem Freund zu hören
& zu wissen dass er lebt & glücklich in
Hie lieb von Dir dass Du mich nicht
vergessen hast. - Hoch Dank dafür.
Ich müsste dass Deine lb. Schwester in Eng
lebte & hoffe dass Du Dich zu ihr in d
Zeit der grossen Tragödie hinüber gerettet
hast. - Gottlob dass Du lebt eine so

mit habe den nun ge
nimmt. - Was sagst Du zu meinem Stübchen
trotz aller dem. Hier ist es wie der Turm von
Babel, alle Sprachen werden gesprochen. - Jetzt
spricht man nicht eine comme il faut.
Mein Brief wird all zu lang & kann ich so viel
Gefühl von Dir nicht verlangen. - Aber Du sollst
sind müsst mich meine Epistel über Dich ergehen
lassen. Und selbst Du businessman vielleicht
etwas Zeit haben, während mich wieder es würde &
sehr sehr freuen. - Alles gute & Liebe zu
Kommenten. Mein Jahr. Grüsse von den Meinen
an Euch alle

hergeleitet in alter Freundschaft
Eure Cläre.

Man Locker House

von Oberst Hans Warkentin

[illegible]

Met deze penning werd Herbert Lebram in 1962 onderscheiden ter gelegenheid van het 125 jarig bestaan van de Berlijnse branchevereniging 'Damenoberbekleidung'.

Carel van Hartingsveldt (hier een portret uit de 'Alkmaarsche Courant' van 7 januari 1977) en zijn vrouw werden door het Herinneringscentrum Yad Vashem als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren' onderscheiden.

hij in de confectie werkzaam was had hij veel joodse vrienden. Onmiddellijk na de oorlog nam ik weer contact met hem op. We zagen elkaar vaak op de IGEDO (*'Interessengemeinschaft Damenoberbekleidung'*) in Düsseldorf. Soms zocht hij ons ook weleens op in Amsterdam.

Ik was bang om naar Berlijn te gaan. Wat wachtte me daar? Het oude Berlijn, *mijn* Berlijn was er niet meer. Berlijn was verwoest. Berlijn was een gedeelde stad. En de mensen? Mijn familieleden en vrienden? Of ze waren dood of ze leefden aan het andere eind van de wereld.

Maar ik liet me overhalen, vooral om één reden: ik wilde mijn kinderen laten zien waar ik vandaan kwam, waar ik mijn jeugd had doorgebracht.

Veel kwam vreemd op mij over. Maar 's avonds als het donker was en ik op de hel verlichte Kurfürstendamm liep, zonder naar de verwoeste gevels om me heen te kijken, had ik even het gevoel, thuis te zijn.

In 1962 reisde ik samen met Ursel voor de tweede keer naar mijn geboortestad. Ik gaf gehoor aan een uitnodiging ter gelegenheid van het 125 jarig bestaan van branchevereniging 'Damenoberbekleidung' (DOB).

Weer had ik mijn bedenkingen. De reden voor onze vlucht uit Duitsland was ik niet vergeten. Moesten we nu ingaan op een uitnodiging van de Duitsers?

Maar uiteindelijk zegevierde het vooruitzicht kennissen, vrienden en collega's van vroeger te ontmoeten. In het slot Charlottenburg werden de 'oude confectionairs' van weleer, die voor de Tweede Wereldoorlog tot de faam van de Berlijnse confectieindustrie hadden bijgedragen plechtig ontvangen. Uit handen van Willy Brandt, de toenmalige burgemeester van Berlijn, ontvingen ze een onderscheiding.

We hebben nooit spijt gehad van onze tweede reis naar Berlijn. Onder de vele mensen die wij terugzagen, bevonden zich ook Heinz en Vera Mottek, die wij zoveel dank waren verschuldigd.

Al voor de oorlog had de Nederlandse damesconfectie, die voordien heel bescheiden was, internationaal aanzien verkregen. Daaraan hadden vooral de Duits-joodse vluchtelingen zoals ik bijgedragen. Door onze betrokkenheid en uitstekend vakmanschap, dat wij ons in Berlijn in de jaren twintig hadden eigen gemaakt, brachten wij de Nederlandse mode tot ongekende bloei.

In de jaren zestig veranderde de confectiebranche. Veel bedrijven verplaatsten uit kostenoverwegingen hun productie naar het buitenland. Voor de confectieindustrie betekende de import van goedkope kleding een gevoelige verandering. De bedrijven trokken weg uit het centrum van Amsterdam en concentreerden zich in het Confectiecentrum in het westen van de stad. Günther Klein en ik huurden er nog wel een verkoopruimte, maar we zochten ook naar een mogelijkheid om ons uit de zaak terug te trekken. In 1970 vonden we een opvolger.

Ik was inmiddels 69 jaar en het werd tijd om te stoppen. Als ik opnieuw had kunnen kiezen, zou ik weer hetzelfde beroep gekozen hebben.

Met de familie Van Hartingsveldt bleven wij nauw verbonden. Met hun verjaardagen en met St. Nicolaas stuurden wij cadeaus. Op bevrijdingsdag, 5 mei, gingen wij stevast naar hen toe en verder nog wel een paar keer per jaar. Hun huis in de Burgemeester Palingstraat hadden ze al lang verkocht en ze waren verhuisd naar de Kennemerstraatweg. We namen onze kinderen mee, die hun leven eigenlijk te danken hadden aan de familie Van

Hartingsveldt, Ans Roos en Dave Philips.

Op mijn verzoek feliciteerde Prins Bernhard, Carel van Hartingsveldt op 3 augustus 1966 met zijn tachtigste verjaardag. Toen woonde het echtpaar Van Hartingsveldt al in het *Bejaardencentrum De Dillenburg* in Alkmaar.

Jarenlang correspondeerde ik met het Herinneringscentrum *Yad Vashem* in Jeruzalem, om onze redders als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren' te laten onderscheiden. Op 16 december 1976 was het zo ver. De Israëlische ambassadeur overhandigde hen in het *Koninklijk Instituut voor de Tropen* in Amsterdam de onderscheiding. Het echtpaar Van Hartingsveldt, dat sinds 1973 gescheiden leefde, verscheen die dag een laatste keer samen.

In de jaren tachtig begon ik voor mijn dochters en de drie kleinzoons, die zij ons intussen hadden geschonken, de herinneringen aan mijn 'eerste leven' op te schrijven. Ze moesten weten hoe mijn leven was voor het hunne begon. Ze moesten weten welke verschrikkingen ik met mijn familie, vrienden en kennissen had moeten meemaken. Maar ik wilde hen ook vertellen over mijn gelukkige jeugd, van mijn leven als Duitser voordat de terreur begon. Het is onverbrekelijk met elkaar verbonden. Ik kan het een niet loszien van het ander.

Elke keer als ik over mijn leven nadenk, houdt me een gedachte bezig: als ik ook maar één jaar jonger of ouder geweest zou zijn, was dit boek waarschijnlijk niet geschreven. In de Eerste Wereldoorlog was ik te jong om voor Duitsland ten strijde te trekken. In de Tweede Wereldoorlog, na de bezetting van Nederland, was ik te oud voor de eerste deportatiegolf. Daardoor wist ik tijd te winnen en kreeg ik de kans om mijn leven te redden.

Met mijn geboortejahr werd mij in zekere zin het geluk in de wieg gelegd.

Herbert Lebram, 1953.

Wenn ich nur ein Jahr jünger wäre,
würde dieser Brief das ich. Erlebnisse
von sieben Jahren meines Lebens staldern
soll, wohl wie gedrückt worden sein.
Mit meinem Schicksal 1901 würde nur
in gewisser Hinsicht das Glück die Wege
gelegt.

Nawoord

In 1961, toen ik vijftien jaar was, ging mijn vader met mij, mijn moeder en mijn zusje Barbara naar Berlijn. Hij had ons vaak verteld over zijn geboortestad, over zijn kinderjaren en jeugd in de tijd van Keizer Wilhelm II. Over de stormachtige jaren, rijk aan gebeurtenissen, maar vaak ook moeilijk ten tijde van de Republiek van Weimar. En dan, hoe hij uit Berlijn moest vluchten, uit het land van zijn voorouders.

Het was zijn eerste reis naar Berlijn na de Tweede Wereldoorlog. Wij kinderen voelden de spanning en angst bij mijn ouders. Mijn vader nam ons mee naar de plekken uit zijn vroegere, zijn 'eerste leven'. Straten, scholen, huizen. We bezochten het graf van zijn vader, onze grootvader, in Weissensee.

De baas van een melkwinkel, nog op het oude adres, herkende hem. De onrust bleef. Om het allemaal niet nog erger te maken, deden wij kinderen alsof het ons allemaal niet zoveel kon schelen.

Het was een moeilijke reis. Er was teveel gebeurd, teveel vrienden en familie waren door de nationaalsocialisten vermoord.

Twintig jaar later begon mijn vader zijn herinneringen op te schrijven. Hij deed het voor ons, zijn dochters en voor zijn kleinkinderen. Het was belangrijk voor hem, dat zijn nakomelingen wisten waar hij vandaan kwam.

Dat hij het onvoorstelbare schrikbewind van de naziterreur had overleefd, bracht voor hem met zich mee, dat hij de plicht had erover te vertellen. Dus is het geen toeval dat hij zich in zijn herinneringen vrijwel volledig beperkt tot de jaren tot 1945.

Zijn herinneringen, waarin hij de verschrikkelijke gebeurtenissen tussen 1933 en 1945 laat herleven en waarin hij de gruwelen bij naam noemt, zijn tegelijkertijd een poging om verder terug te gaan in de tijd toen Berlijn zijn thuis was.

"Als je eenmaal de grond onder je voeten bent kwijtgeraakt", zei hij wel tegen ons "voel je je nergens ooit meer volledig thuis." Eigenlijk bleef mijn vader in zijn hart z'n hele leven een Berlijner.

In 1961 reisde het gezin Lebram naar Berlijn en bezocht ook het graf van vader en grootvader Max Lebram op de joodse begraafplaats in Weissensee.

We waren als gezin in Nederland echt gelukkig. Mijn vader was voor dit geluk aan de zijde van zijn vrouw heel dankbaar. Twee dochters en drie kleinzoons waren hem geschonken – ja, hij beschouwde dat als een heus geschenk. Hij was er trots op, dat wij, zijn dochters, perfect Nederlands spreken, dat wij ‘echte Hollanders’ zijn. Zijn Nederlands herinnerde hem en zijn omgeving er voortdurend aan, dat hij uit een andere wereld hierheen was gekomen. Het herinnerde hem aan een verloren wereld, aan een verloren leven, waarin hij ook ‘geluk’ had gekend, net als in zijn tweede leven.

Mijn vader stierf in Amsterdam in 1993, 92 jaar oud. Hij had zijn lot geaccepteerd. Zijn levensweg staat model voor die van veel Duitse joden die in de jaren rond 1900 werden geboren. Maar de tijd van vervolging en vernietiging te hebben overleefd, dat was een uitzondering.

*Irene Lebram
Bussum, 2009*

Der Ewige deutsche Jude

*Mein Vater ist heute dreiundachtzig
Ich bin achtunddreissig
Das allein ist schon ein Band
Und wenn er mir erzählt
Von jener Welt, der Welt von gestern
Bin ich unersättlich
Und er ist unersetzlich
Uns bleibt nur noch so wenig Zeit
Er allein kann mir erzählen
Wie es damals war
Und wie er dem entfloh
Es ist mir unbegreiflich
Woher nahmst Du bloss den Mut
Mut...er lächelt mild und weise
Angst, mein Kind, und weiterleben über alles
Überleben, um Dich zu warnen
Was aus Menschen werden kann
Aus einem Volke, einst von mir geliebt
Damit Du nicht blind sein wirst
Ach Vater, ich bin so zerrissen
Wie kann ich Dir erklären
Es ist nicht Deine Schuld
Des Henkers Fluch ruht auch auf mir
Du entkamst, nahmst aber Deutschland mit
Mit ins Exil, wo ich geboren wurde
Hast mich gewarnt, doch nicht gelehrt zu hassen
Das neue Vaterland ist mein zu Hause
Deutschland immer noch ein leiser Schmerz
Irgendwie packt mich die Sehnsucht
Man hat Dich amputiert
Weggeworfen, nicht mehr haben wollen
Deutschland ohne Juden
Nicht für mich
Du, Vater, bist mein Ewiger Jude Deutschlands.*

Irene Lebram, oktober 1984

De Eeuwige Duitse Jood

Mijn vader is drieëntachtig
Ik ben achtendertig
Dat alleen is al een band
En als hij mij vertelt
Over die wereld van gisteren
Ben ik onverzadigbaar
En hij is onvervangbaar
Er is nog maar zo weinig tijd
En alleen hij kan vertellen
Hoe het was
En hoe hij is gevlucht
Het is onbegrijpelijk
Waar haalde je de moed vandaan?
Moed...hij glimlacht mild en wijs
Angst, kind, en blijven leven boven alles
Overleven, om jou te waarschuwen
Hoe mensen kunnen worden
Een volk, waarvan ik heb gehouden
Opdat jij niet blind zijn zult
Ach vader, ik voel me zo verscheurd
Hoe kan ik het uitleggen
Het is heus jouw schuld niet
De vloek van de beul rust ook op mij
Je ontkwam, maar nam Duitsland met je mee
Mee in ballingschap, waar ik geboren werd
Hebt me gewaarschuwd, maar niet geleerd te haten
Het nieuwe vaderland is mijn tehuis
Duitsland altijd nog een vage pijn
Ergens grijpt me een verlangen
Jij werd geamputeerd
Weggeworpen, niet gewenst
Duitsland zonder joden
Niet voor mij
Jij, vader, bent mijn Eeuwige Duitse Jood.

Historische achtergrondsheets

De Duitse joden en het nationaalsocialisme

Duitsland 1933. Hitler is rijkskanselier, de nationaalsocialisten hebben het op straat voor het zeggen. Op de Rijksdagbrand in februari reageert de nieuwe regering met een nooddecreet 'ter bescherming van volk en vaderland' dat in feite de aanloop vormt tot de opheffing van alle grondwettelijke rechten en vrijheden. De door niets meer belemmerde willekeur van de nationaalsocialisten richt zich op de diverse politieke en ideologische tegenstanders.

In het middelpunt van die collectieve golf van haat staan de Duitse joden. Zij worden verantwoordelijk gesteld voor alle vermeende wantoestanden in Duitsland sinds de nederlaag in de Eerste Wereldoorlog. 'De joden', zo wordt de massapropaganda niet moe te verkondigen, 'zijn ons ongeluk!'

Als een vernielende bende trekt de SA door de straten van de steden en brult zijn van haat doordrenkte liederen: *'Wenn das Judenblut vom Messer spritzt, dann geht's noch mal so gut!* (Als het jodenbloed van het mes spat, dan gaat het pas echt goed)

'Juda verrecke!' (Jood verrek!) is hun leus.

Wie waren dat, de joden in Duitsland, destijds in 1933? Met hun aantal van nog geen half miljoen maakten ze iets minder dan één procent van de bevolking uit. Ongeveer tachtig procent van hen was in godsdienstig opzicht liberaal, vijftien procent rekende zich tot de orthodoxie. Deze gelovige joden lieten de joodse wetten prevaleren boven hun band met Duitsland, maar ook bij hen was er onmiskenbaar een zekere verbondenheid met het land, die voor een deel het resultaat van eeuwen was. De overgrote meerderheid van de in Duitsland wonende joden, meer dan viervijfde, was in het land zelf geboren en beschouwde zichzelf gewoon als Duitsers. De 'Centrale vereniging van Duitse staatsburgers van joodse gezindte', die van zionistische zijde wel eens voor de grap 'Centrale vereniging van joodse staatsburgers van Duitse gezindte' werd genoemd, telde rond de 70.000 leden in 500 plaatselijke groepen. Deze in 1893 opgerichte 'Centrale vereniging', die een voortgaande toenadering tussen de Duitsers en het jodendom

propageerde, had de strijd tegen het politieke antisemitisme in zijn vaandel geschreven en zette zich bovendien in voor gelijke rechten voor joden en hun integratie op alle gebieden.

Nog nationalistischer betoonde zich de na de Eerste Wereldoorlog gevormde 'Rijksbond van joodse frontsoldaten', die dreef op het patriottisme van zijn paramilitaire eenheden en putte uit de gemeenschappelijke oorlogservaring een sterk saamhorigheidsgevoel. Het ledental lag in de buurt van de 40.000.

Iets minder dan twintig procent van alle joden in Duitsland was aan het begin van de twintigste eeuw uit Oost-Europa het land binnengekomen, op de vlucht voor pogroms. Deze 'oostjoden' die op grond van hun tradities in taal, cultuur en religie een uitgesproken besef van anders-zijn bewaarden, werden door hun Duitse geloofsgenoten regelmatig met een zeker dédain bejegend. Onder deze oostjoden die al eens huis en haard waren kwijtgeraakt, vond het zionisme zijn trouwste aanhangers. Zij zagen de toekomst van het joodse volk in Palestina, terwijl de meeste Duitse joden deze opvatting met scepsis bekeken. De zionistische vereniging voor Duitsland telde rond de 10.000 leden.

Voor de Rijksdagverkiezingen van 1930 hadden de grote joodse verenigingen een gezamenlijk verkiezingscomité gevormd. Ongeveer vijfenzeestig procent van de joodse kiesgerechtigden stemde op de links-liberale *Deutsche Demokratische Partei*, terwijl dertig procent zijn stem gaf aan de twee linkse partijen, de sociaaldemocraten en de communisten. Twee jaar later was de Demokratische Partei bijna al haar kiezers kwijt en ging ongeveer tweederde van alle joodse stemmen naar de *Sozialdemokratische Partei*. Om voor de hand liggende redenen waren er nauwelijks joden die op conservatieve partijen stemden, omdat deze al voor de opkomst van het nationaalsocialisme antisemitisch getint waren. Zodoende toonden de Duitse joden zich, in verkiezingstermen gesproken, ook als sociologische groep uitgesproken homogeen: ze waren misschien wel de enige etnische groepering in Duitsland die eensgezind en onvoorwaardelijk de republiek van Weimar tegen haar bitterste vijanden verdedigde.

En ze wisten dat ze de dreigementen van de nationaalsocialisten serieus moesten nemen. Al in maart 1933 werden in Dachau bij München en Oranienburg bij Berlijn de eerste Duitse concentratiekampen gebouwd. Op 1 april volgde er een landelijk georganiseerde boycot van alle 'niet arische' winkels, dokterspraktijken en advocatenkantoren. Door de afkondiging

van de wet 'tot herstel van het overheidsambt' van 7 april 1933 en de verschillende uitvoeringsbepalingen daarvan werden alle joodse ambtenaren, employés en arbeiders uit overheidsdienst ontslagen.

Kort daarop werden de 'niet arische' professoren en wetenschappelijk assistenten van de universiteiten verwijderd. Het was advocaten en notarissen en ziekenhuisartsen voortaan verboden hun vak nog uit te oefenen. Het aantal joodse studenten op de Duitse universiteiten werd drastisch ingekrompen. Bijna geen week ging er voorbij of dit perfide systeem van verdachtmaking, laster en uitsluiting werd nog verder bureaucratisch ge-perfectioneerd. Daarbij kwam persoonlijk getreiter in een sfeer van toenemende rechteloosheid. Overal aan gemeentegrenzen, op scholen en sportvelden, in winkels en cafés verschenen borden met het opschrift 'Voor joden verboden'. Het gevolg van deze en soortgelijke maatregelen tegen joden liet niet lang op zich wachten: steeds meer winkels sloten hun deuren of gingen failliet, het aantal werklozen steeg, de armoede en emigratie (vaak laatste uitweg) namen toe.

Alleen al in het eerste jaar dat de nationaalsocialisten aan de macht waren, verlieten ongeveer 37.000 joden hun Duitse 'vaderland'. Slechts zeven tot negen procent stak de oceaan over, rond twintig procent ging naar Palestina. Bijna driekwart van alle joodse emigranten zocht zijn toevlucht in één van de Europese buurlanden. Hoewel het Duitse rijk onverstoort doorging met zijn anti-joodse politiek daalde het aantal emigranten in de jaren daarop naar een gemiddelde van 24.000 per jaar. Zelfs de invoering van de 'Neurenbergse rassenwetten', die de joden geheel van hun burgerrechten beroofde en definitief tweederangs mensen van hen maakte, zorgde niet voor een noemenswaardige stijging van het aantal emigraties. Pas door de 'Rijkskristalnacht' van 9 november 1938, met de willekeurige moord op honderden mensen, de verwoesting van synagogen, huizen en winkels in het hele land en de arrestatie en overbrenging van ongeveer 30.000 joodse mannen naar concentratiekampen, schoten de emigratiecijfers tegen de jaarwisseling 1938/39 nog één keer omhoog. Het zou voor velen de laatste kans zijn om uit Duitsland weg te komen...

Over de jaren 1933 tot 1937 bestaat er een statistiek die uitgaat van in totaal 140.000 joods-Duitse emigranten in een tijdsbestek van vijf jaar. Volgens deze bron trok de grootste groep van 42.000 mensen naar Palestina. 25.000 joden keerden uit Duitsland terug naar hun land van herkomst in Oost- dan wel Zuidoost Europa. De Verenigde Staten, Midden- en Zuid-

Amerika en de gezamenlijke West-Europese buurlanden namen elk zo'n 20.000 vluchtelingen op. Een niet gering gedeelte van laatstgenoemde groep emigranten belandde in Nederland.

Welkom in Nederland?

Alhoewel de cijfers uiteenlopen en elkaar sterk tegenspreken, zijn naar het schijnt tussen 1933 en 1940 ongeveer 50.000 Duitsers en Oostenrijkers als emigranten de Nederlandse grens overgekomen. Een poging om hier een onderscheid te maken tussen 'politieke' en 'joodse' vluchtelingen is alleen al daarom vrij zinloos omdat er bij de politieke emigranten uit linkse hoek veel joden zaten. Zoals Karl Kautsky¹, Erich Kuttner² en Otto Landsberg³, om maar een paar namen te noemen die in de geschiedenis van de republiek van Weimar een vaste plaats hebben gekregen.

Omstreeks de jaarwisseling van 1933/34 werden er in Nederland 4.200 joodse vluchtelingen uit Duitsland geteld. Velen van hen beschouwden Nederland slechts als een tussenstop en trokken verder zodra ze de kans kregen. Maar de stroom uit Duitsland hield niet op. Alleen al na de novemberpogrom van 1938 kwamen er zo'n 10.000 nieuwe emigranten bij. Met de escalerende oorlogsdreiging voor ogen deed een groot deel van hen zijn best om een inreisvergunning te krijgen voor landen die op grond van hun geografische ligging een grotere veiligheid boden. In totaal schijnen zo'n 24.000 Duitse joden enige tijd in Nederland doorgebracht te hebben. Nauwkeuriger onderzoekscijfers zijn pas beschikbaar over de tijd van de Duitse bezetting. In 1941, toen het eigenlijk allemaal al te laat was, bevonden zich exact 15.174 Duits-joodse vluchtelingen op Nederlands grondgebied.

De eersten die het land binnenkwamen waren de politieke asielzoekers: vakbondsmensen, linkse partijfunctionarissen, ambtenaren met afwijken-de politieke opvattingen, kunstenaars en natuurlijk jonge mensen die zich in Duitsland kansloos voelden en meestal niet aan een gezin vastzaten. Later kwamen vooral oudere mensen die in Duitsland een beschermd en geregeld bestaan achterlieten. Onder degenen die om welke reden dan ook uiteindelijk in Nederland bleven, waren de mensen van rond de veertig, doorgaans getrouwd en met kinderen, in de meerderheid. Als het de jonge emigranten lukte hier min of meer een eigen bestaan op te bouwen, lieten ze aan het eind van de jaren dertig vaak hun ouders en andere familieleden overkomen. Waarom naar Nederland? Een sociaaldemocratische emigrant uit Keulen, Willi Kweksilber, die zich in ballingschap Heinz Wielek noemde, heeft daar later het volgende over gezegd: 'Veel mensen vluchtten

eenvoudig naar Nederland omdat ze (...) zich niet van Duitsland los konden maken. Leek de Nederlandse taal soms niet op de Duitse? Was Nederland niet ook in geestelijk en cultureel opzicht met Duitsland verwant?

Inderdaad was een van de voornaamste motieven om voor Nederland te kiezen en niet voor Amerika of Palestina het feit dat het zo dicht bij Duitsland lag. 'Het is maar tien uur sporen naar Berlijn', schreef de Nederlandse dichter Ed Hoornik later. Veel mensen wilden liever in de buurt van hun oude vaderland blijven wonen, zagen op tegen een definitieve breuk en bleven hopen dat de nationaalsocialistische nachtmerrie in Duitsland gauw afgelopen zou zijn.

Wat de vluchtelingenstroom betreft, werd een oude constatering bevestigd, namelijk dat mensen die om politieke of economische redenen hun land uit moeten hun toevlucht zoeken in de grote steden. Zeker, sommige Duitse joden gingen in de buurt van de grens wonen in steden als Maas-tricht of Venlo, Nijmegen of Arnhem, Enschede of Groningen. Maar de meerderheid trok naar het westen van het land, naar Den Haag, Utrecht, Rotterdam en vooral Amsterdam. Amsterdam, zonder meer de enige Nederlandse stad met de flair van een metropool en hoofdstad, oefende op de emigranten een magische aantrekkingskracht uit.

Konrad Merz⁴ beschreef in 1934 zijn eerste impressies en gevoelens op de volgende manier. "Toeterende auto's, bellende fietsers, knetterende motoren, loeiende scheepssirenes. Mooie bloemen! Lachende vrouwen, Sinaasappelen! De Telegraaf! Haringen! Het Volk! Een vreemdeling staat in Amsterdam: waarheen! Centraal Station. Water, water en golven. Mensenlijven, dameskousen, broeken met plooi en zonder plooi! Waarheen! Dam. Paleis. Rokin. Kalverstraat. Carlton Hotel. Waarheen! Waarheen! Geen hond kijkt me aan, geen lijf draait zich om, het holt en jakkert en ademt allemaal in centen. Elk van hen heeft een eigen bed en een eigen vanzelfsprekendheid, elk wacht een mond of een middagmaal of een lach. Wat wacht mij?"

Ballingen, mensen die hun land niet vrijwillig hebben verlaten, gaan in den vreemde op zoek naar hun lotgenoten. Samen is het makkelijker om het lot van uitgestoten zijn te dragen en zich in een niet vertrouwd omgeving staande te houden.

In Amsterdam was na 1918 ten zuiden van de oude grachtengordel een nieuwe woonwijk verrezen, ruim opgezet en keurig, in de zakelijk moderne

stijl van de jaren twintig. Woonruimte was in die tijd in Nederland relatief goedkoop en de afmetingen en voorzieningen van de nieuwbouw leken veel op die van Duitse huizen.

Amsterdam-Zuid, waar veel straten waren genoemd naar goden en godinnen uit de Griekse mythologie en naar Duitse componisten, werd het centrale toevluchtsoord van de Duits-joodse emigratie in Nederland. Duitse mode en Duitse boekhandels, Duitse restaurants en Duitse tearooms, winkels met Duitse worst en Duits brood. Het was – bijna – net als thuis.

Het wijdverbreide gevoel maar 'half' uit de Duitse boot te zijn gevallen en er zijdelings toch nog een beetje bij te horen, werd versterkt doordat er voor de oorlog in Nederland een nagenoeg onuitputtelijk aanbod van Duitse cultuur bestond. Fritz Landshoff en Hermann Kesten bouwden, de één bij Emanuel Querido en de ander bij Allert de Lange, de twee grote uitgeverijfondsen op waar het werk van de in ballingschap levende 'verbrande schrijvers' kon blijven verschijnen.

Daar publiceerden ze allemaal, Bertolt Brecht en Alfred Döblin, Ödön von Horváth en Lion Feuchtwanger, Thomas en Klaus Mann, Joseph Roth en Anna Seghers, Arnold en Stefan Zweig. En ga zo maar door.

Maar er werden hier niet alleen Duitse boeken uitgegeven en gelezen. Filmregisseurs als Max Ophüls en Detlef Sierck de latere Douglas Sirk, onderbraken hier hun reis naar de Nieuwe Wereld of bleven er, zoals Ludwig Berger en Kurt Gerron, die in 1944 in Auschwitz vermoord is. Acteurs en cabaretiers kwamen. De *Pfeffermühle* van Erika Mann gaf met veel succes gastvoorstellingen voor een Nederlands en Duits publiek. Het Rudolf Nelson ensemble en de Fritz Hirsch operette vierden triomfen. Schilders als Max Beckmann en Heinrich Campendonk zochten hun toevlucht in Amsterdam, evenals fotografen als Erwin Blumenfeld, Erich Salomon en Helmar Lerski.

Ook wetenschappers uit de meest uiteenlopende disciplines die in Duitsland van hun leerstoelen verdreven waren, kwamen naar Nederland. Onder hen met name veel sociologen: Karl Mannheim, Helmuth Plessner, Norbert Elias, Hugo Sinzheimer... Ook dit zijn slechts enkelen van de velen.

In januari 1937 werd er in Amsterdam een soort Duits-joods cultureel centrum geopend, 'Huize Oosteinde', dat het eerste jaar al een grote aantrekkingskracht op de emigranten uitoefende. Daar kwam je elkaar tegen, kon je ongestoord zitten lezen, taalcursussen Engels en Hebreeuws volgen, aan sport doen of gewoon wat praten. 's Avonds waren er concerten, lezin-

gen of amusementsprogramma's.

De Nederlandse bevolking, nogal uiteenlopend reagerend van hulpvaardigheid tot vreemdelingenhaat, trad de stroom emigranten met gemengde gevoelens tegemoet. In juli 1938 schreef een groot liberaal weekblad bijvoorbeeld: "De natuurlijke genegenheid, die wij de Joodsche emigranten toedragen, de hulpvaardigheid, waartoe wij ten volle bereid zijn, wordt hier te lande vertroebeld door die emigranten, welke ons antipathiek zijn, niet omdat zij Duitse *Joden*, maar omdat zij *Duitse* Joden zijn. Hun voorkeur voor de Duitse taal, de Duitse zeden, hun ophemeling van Duitschland boven Nederland is weerzinwekkend, niet alleen voor ons nationaal, maar ook voor ons filo-semitisch gevoel."

Ongeveer in dezelfde tijd – dat was in de woelige maanden tussen de *Anschluss* van Oostenrijk en het 'Accoord van München', toen Hitler de westerse mogendheden met voortdurend nieuwe eisen probeerde te chanteren – deed onder Nederlandse joden een grap de ronde die de irritaties treffend weergeeft. De Duitse joden in Amsterdam hebben de burgemeester het volgende ultimatum gesteld: onmiddellijke overdracht van Amsterdam-Zuid, een geheime volksstemming in alle andere stadswijken en een corridor naar het strand van Zandvoort! Met andere woorden, of het nou een Duitse 'ariër' of een Duitse jood was: een mof blijft een mof. Zo dachten er velen.

Reacties op de vluchtelingenstroom

In de jaren dertig woonden hier zo'n 110.000 Nederlandse joden, wat neerkwam op 1,4 procent van de hele bevolking. Daarnaast waren er volgens de statistieken nog circa 30.000 Nederlanders die zich zelf 'joods' vonden, maar dan in een ruimere betekenis van het woord, of als zodanig werden beschouwd zonder evenwel bij een joodse gemeente te zijn aangesloten. In Amsterdam en Den Haag bestonden twee kleine gemeentes van Sefardische joden, wier voorouders in de zestiende eeuw vanuit Spanje en Portugal hierheen waren gekomen en zich hadden afgezonderd in een autonome geloofsgemeenschap. Net als de Duitse vluchtelingen woonden de meeste Nederlandse joden in de grote steden – 80.000, dus bijna zestig procent, alleen al in Amsterdam, waar aan de rand van de oude binnenstad een echte jodenbuurt lag. De joden hadden in Nederland sinds 1796 alle burgerrechten en waren verregaand geassimileerd, alleen was de afstand tussen arm en rijk hier stukken groter dan in bijvoorbeeld Duitsland. Aan de ene kant speelden de Nederlandse joden een belangrijke rol in het economische en culturele leven, aan de andere kant vormden ze met name in Amsterdam een deel van het proletariaat. Heel wat van hen werkten in de

lompen- en oud-ijzerhandel, de straathandel, in de haven en de fabrieken. Een traditioneel domein was de diamantindustrie, waar ongeveer tien procent van de Nederlandse joden werk vond. Maar of ze nu arm of rijk waren, bijna allemaal voelden ze zich Nederlander.

Toen in de eerste maanden van 1933 in Nederland het nieuws over de nationaalsocialistische gewelddadigheden tegen Duitse joden doordrong, werd er door particulieren en met name door organisaties als het Joodse Vluchtelingencomité spontaan een hulporganisatie opgericht. De meeste joodse privé initiatieven zakten echter al na een paar maanden weer in.

De solidariteit van het begin maakte later plaats voor een toenemende afstandelijkheid en gereserveerdheid, die door allerlei sentimenten werden gevoed: de bezorgdheid voor een te grote invloed van buitenlanders, de angst voor concurrentie op de arbeidsmarkt en ook de constatering dat er een verschil in geloofsbeleving bestond. De meeste Duitse joden sloten zich bij de liberale joden aan en niet bij de orthodoxe richting die in Nederland de hoofdstroming was. Al deze gevoelens bij elkaar veroorzaakten tussen Nederlandse en Duitse joden min of meer 'kortsluiting', wat tot in de oorlog heeft doorgewerkt.

De Nederlandse regering zag de stroom Duitse immigranten met groeiend onbehagen aan. Met het oog op de dramatisch escalerende economische crisis in de jaren dertig met zijn grote werkloosheid beschouwden de verschillende kabinetten met aan het hoofd de conservatieve Hendrik Colijn het vluchtelingenprobleem als een extra belasting van de Nederlandse economie. Bovendien vonden ze dat ze rekening moesten houden met het politiek en economisch gezien machtige buurland in het oosten, het Derde Rijk.

Toen de Nederlandse regering in 1934 niettemin een stukje van de Wieringermeerpolder ter beschikking stelde voor het opzetten van een joods omscholingskamp, waar heel wat jonge emigranten uit Duitsland een ambacht hebben geleerd of zijn opgeleid tot boer of technicus, hoopte ze daarmee te bereiken dat de jongeren vervolgens verder zouden trekken naar Amerika of Palestina. 'Doorreis' was het parool. De druk op de Duitse vluchtelingen, joden of niet-joden, nam snel toe. Al in mei 1934 ging de grens onder luid protest van de vluchtelingencomités dicht. Duitse joden die illegaal het land waren binnengekomen, werden uitgewezen of in een van de nieuwe interneringskampen gestopt. Op een verblijfsvergunning konden ze alleen rekenen als ze toezegden dat ze zich van elke politieke ac-

tiviteit zouden onthouden en als ze konden aantonen dat ze geen financieel beroep op de staat hoefden te doen. Hoe hopelozier de situatie van de joden in Duitsland werd, hoe onverbiddelijker de Nederlandse regering zich tegenover asielzoekers opstelde. Vlak na de *Anschluss* van Oostenrijk werd in mei 1938 een verordening van kracht op grond waarvan voortaan elke vluchteling in Nederland als 'ongewenscht element' moest worden behandeld. Alleen wie kon aantonen dat hij in doodsgevaar verkeerde mocht blijven. De Duitse concentratiekampen vormden in de ogen van de katholieke minister van justitie Goseling, die later zelf in Buchenwald zou omkomen, geen levensbedreiging.

Pas dankzij massale openlijke protesten na de 'Rijkskristalnacht' kwam de Nederlandse regering ertoe dit beleid op te geven. Bijna 8.000 Duitse en Oostenrijkse joden kregen nu toestemming het land binnen te komen, terwijl er 40- à 50.000 om toelating hadden verzocht. Als 'tegenprestatie' eiste Goseling dat er een speciaal vluchtelingenkamp zou worden gebouwd, dat in de loop van 1939 inderdaad tot stand kwam: Westerbork. Het is de verdrietige en achteraf gezien bittere ironie van de geschiedenis dat de joodse organisaties zelf voor de kosten van dit kamp moesten opdraaien. Hier werden een paar jaar later de deportatietreinen naar Auschwitz en Sobibor voor vertrek gereed gemaakt.

Tegen Duitsland en de Duitsers bestond in de Nederlandse samenleving nogal wat diepgewortelde aversie. Vooral in het westen van het land waren de mensen veel meer op de Engelse taal en cultuur gericht. De schending van de Belgische neutraliteit in 1914 en in het algemeen de manier waarop het Pruisische militarisme zich in de daaropvolgende vier jaar manifesteerde, hadden die aversie nog versterkt. Een flink deel van de Nederlandse bevolking liet door haar reactie op de nationaalsocialistische terreur in het buurland echter blijken dat de traditionele solidariteit met vluchtelingen nog steeds onder de mensen leefde.

De Nederlandse binnenlandse politiek werd in de jaren dertig gekenmerkt door de zogenaamde verzuiling, dat wil zeggen dat er drie ongeveer even sterke 'zuilen' bestonden: de katholieken, de protestanten en de socialisten. Alle drie hadden hun eigen scholen, verenigingen en kranten. Wie tot de ene ideologische zuil behoorde had doorgaans geen contact met de andere. Ten aanzien van de vluchtelingenkwestie ontstonden er in de loop van de dertiger jaren twee kampen. Aan de ene kant stonden de conser-

vatieve katholieken, de antirevolutionaire protestanten en een deel van de liberalen, die de vluchtelingen met argusogen bekeken en hun aantal wilden inperken. Aan de andere kant verzamelden zich de liberale protestanten, de sociaaldemocraten en de communisten, die zich inzetten voor internationale hulp en een soepeler toelatingsbeleid. De felste aanvallen op de joodse vluchtelingen uit Duitsland kwamen van de NSB (*Nationaal-Socialistische Beweging*), waar echter maar zo'n twee procent van de kiezers op stemde.

In april 1939 had minister-president Colijn zijn 'beste Nederlanders' in een radiotoespraak nog verzekerd dat het land niet acuut bedreigd werd en dat men rustig kon gaan slapen...Vier maanden later bracht Hitler met de inval in Polen de Tweede Wereldoorlog op gang.

De oorlog, of: dat kan ons toch niet overkomen

In de vroege ochtend van 10 mei 1940 kwamen de Duitse troepen de grens over en vielen zonder waarschuwing vooraf Nederland binnen. De neutraliteitsdroom viel in één klap in duigen. De slecht bewapende Nederlandse troepen waren niet in staat de agressor serieus tegenstand te bieden. Op 14 mei werd het centrum van Rotterdam door een Duitse lucht-aanval verwoest, terwijl de stad zich nota bene al had overgegeven. De regering en de koninklijke familie vluchtten naar Londen. De dag daarop tekende de Nederlandse opperbevelhebber de onvoorwaardelijke capitulatie. Nergens zijn angst en wanhoop waarschijnlijk groter geweest dan onder de Duitse joden die de nationaalsocialistische praktijken al aan den lijve hadden ondervonden. Sommigen maakten in die dagen een eind aan hun leven, anderen probeerden alsnog te vluchten.

Op persoonlijk bevel van Hitler werd Nederland niet onder militair bestuur gesteld zoals Frankrijk en België. Als 'Germaanse broederstaat' kreeg het bezette land alleen een Duitse bestuurstop onder leiding van een *Reichskommissar*, de Oostenrijker Arthur Seyss-Inquart. Een van zijn eerste maatregelen was de opheffing van het gekozen parlement en van de Raad van State. De nieuwe machthebbers kregen steun van Nederlandse nationaalsocialisten. Al gauw begon de jodenvervolging. Op 31 augustus 1940 werd de *sjechieta*, het rituele slachten, verboden, een decreet waar vooral de koosjer levende orthodoxe joden de dupe van waren. In september moesten alle niet-Nederlandse joden de kuststreek verlaten, een maatregel die veel Nederlandse joden in hun opvatting sterkte dat zij niets te

vrezen hadden. Een maand later begon de systematische registratie van alle joodse bedrijven, weldra gevolgd door de registratie van de hele joodse bevolking.

Al in de eerste weken en maanden van de bezetting begon het verzet zich te organiseren. Er verschenen illegale kranten en in juli 1940 kwam Radio Oranje vanuit Londen in de ether, de spreekbuis van de regering in ballingschap en van de koningin. Dat najaar hielden studenten en professoren aan de universiteiten van Delft en Leiden een proteststaking tegen het ontslag van joodse hoogleraren. De Duitse bezettingsmacht kondigde daarop voor onbepaalde tijd de sluiting van beide universiteiten af.

Begin februari 1941 kwam het in de Amsterdamse jodenbuurt tot vechtpartijen tussen knokploegen van de NSB en buurtbewoners. Böhmcker, de *'Beauftragter des Reichskommissars für die Stadt Amsterdam'*, gaf het bevel dat de buurt moest worden afgesloten en eiste de vorming van een *'Judenrat'* die voor orde in de buurt moest zorgen. Aan het hoofd van die Joodse Raad kwamen twee mannen te staan die in het Joodse vluchtelingencomit  al hoge functies hadden bekleed: de professoren Abraham Asscher en David Cohen. Ook veel Duitse joden vonden werk bij de Joodse Raad. Toen half februari 1941 zich in Amsterdam-Zuid opnieuw vechtpartijen voordeden, reageerde de *Gr ne Polizei* op bevel van de *'H here SS- und Polizeif hrer'* Hans Rauter met een razzia op de joodse bevolking. De daarbij gevangen genomen 425 joodse mannen tussen de twintig en vijfendertig jaar werden naar het concentratiekamp Mauthausen gedeporteerd, waar ze zonder uitzondering zijn vermoord. Als antwoord op de razzia brak op 25 februari een algemene staking uit in Amsterdam, Hilversum en Zaandam, die vooral door arbeiders werd gesteund en die het openbaar vervoer en de industrie goeddeels lam legde. Een van de leuzen in die dagen luidde: 'Laat die rotmoffen met hun rotpoten van onze rotjoden afblijven!' Al was dit wanhopige protest bij voorbaat uitzichtloos, het was uniek in heel bezet Europa. Het toonde de wil tot verzet bij het Nederlandse volk. Binnen drie dagen werd de staking neergeslagen en het standrecht geproclameerd. In maart 1941 werden de eerste Nederlanders als intimidatie in het openbaar ge xecuteerd.

Diezelfde maand werd in allerlei opzichten de koers bepaald voor wat later zou komen. Allereerst begonnen de Duitse bezetters joodse eigendommen te 'ariseren', een actie die in mei 1942 uitmondde in een complete ont-

eigening. Daarna maakten ze alle joodse organisaties ondergeschikt aan de Joodse Raad. Naar Duits voorbeeld werden de binnen- en buitenlandse joden aan een bijzondere wetgeving onderworpen. Joden mochten geen cafés meer in en hetzelfde gold voor zwembaden en parken. Evenmin mochten ze reizen of bepaalde beroepen uitoefenen. En vanaf eind augustus 1941 werden joodse kinderen niet meer toegelaten op openbare scholen.

In het voorjaar van 1941 riep de Gestapo de *'Zentralstelle für jüdische Auswanderung'* in het leven met aan het hoofd de *'Befehlshaber der Sicherheitspolizei'* Willy Lages en SS *'Hauptsturmführer'* Ferdinand aus der Fün-ten. Deze instantie was uitsluitend bedoeld om de nog in Nederland verblijvende joden bij elkaar te drijven, hen van hun bezittingen te beroven en tenslotte te deporteren. De Joodse Raad werd gedwongen hieraan mee te werken. Terwijl overal in het land werkkampen werden ingericht waar joden te werk werden gesteld en terwijl Nederlandse SS'ers in de concentratiekampen Amersfoort en Vught hun bloedige ambacht leerden, begon de *'Zentralstelle'* alle joden die binnen haar directe invloedssfeer vielen in Amsterdam te concentreren. Op 29 april 1942 werd 'de gele vlek', de jodenster ingevoerd. De mogelijkheden om een beroep uit te oefenen werden nog verder ingeperkt en tenslotte volgde de afkondiging van een uitgaansverbod.

Zeker na de invoering van de ster probeerden veel joden onder te duiken. In deze tijd, toen het leven van de joden op het spel stond, deden zich talloze blijken van menselijkheid en solidariteit voor. De hulpvaardigheid verdient nog extra waardering omdat ook degenen die joden in huis namen de dreiging van het concentratiekamp boven het hoofd hing. Ook al werden er telkens weer mensen verraden – de SS betaalde voor elke verraden jood een premie van zeven gulden vijftig – toch hebben velen het op hun onderduikadres overleefd.

In maart 1943 noteerde Rauter: "Hoe makkelijk de Nederlandse bevolking zich nog steeds uit medelijden of winstbejag bezondigt aan steun aan de joden, bewijst een geval waarbij acht ariërs zich strafbaar hebben gemaakt omwille van één jood, die ze weken achter elkaar geholpen en verstoppt hadden."

En er bestond joods verzet. Gerd Badrian bijvoorbeeld, een Duitse jood die vermomd als officier van de *Wehrmacht* tegen zijn voormalige landgenoten vocht en met het wapen in de hand stierf. En Walter Süskind, die

met inzet van zijn eigen leven telkens weer kans zag registratiekaarten uit het joodse bevolkingsregister achterover te drukken en te vervalsen. Menigeen heeft zijn leven te danken aan deze man, die zelf met zijn gezin de dood in is gejaagd. Over vervalsen gesproken: veel onderduikers maakten in opdracht van het verzet persoonsbewijzen en formulieren na, waar dan weer het leven van anderen mee gered kon worden. Tenslotte moeten nog de jonge Palestinapioniers worden vermeld die tijdens de oorlog een doldrieste vluchtroute dwars door bezet Europa uitstippelden en langs die weg meer dan honderd joodse jongeren naar het veilige Spanje brachten. Maar ook onder hen hebben velen hun moed en idealisme met de dood moeten bekopen.

De deportaties begonnen in juni 1942 en eindigden twee jaar later in september 1944. Week in week uit, dinsdag na dinsdag gingen gemiddeld 1.000 mensen in goederentreinen vanuit Westerbork oostwaarts hun ongeluk, de zogenaamde *'Arbeitseinsatz'* tegemoet. De ware eindbestemmingen waren Auschwitz en Sobibor. Het oorspronkelijke interneringskamp Westerbork was in 1942 omgebouwd tot een doorgangskamp, waarvan de barakken in die jaren bij tijd en wijle meer dan zestienduizend joodse bewoners telden.

Zo heeft Abel Herzberg het later beschreven: "Westerbork is een ander woord voor de dag van het laatste gericht. Er is nergens meer steun, niet materieel en niet geestelijk, ieder is aangewezen op zichzelf en op zichzelf alleen. Een volslagen en absolute wanhoop treedt in en maakt zich van allen meester. Men zoekt nog wel hulp, maar men vindt die slechts bij uitzondering en dan nog weet men, dat deze tijdelijk is. Het transport naar Polen wordt misschien een week, hoogstens enkele weken uitgesteld. Mannen kunnen hun vrouw niet meer beschermen, vrouwen zien alle kans verloren gaan om hun kinderen te redden. Kinderen moeten machteloos voor altijd van vader en moeder afscheid nemen. Er zijn ook wezen, zieken, blinden, kreupelen, krankzinnigen, zwangere vrouwen, stervenden, zuigelingen, er worden kinderen geboren, en alles, alles, alles wordt iedere dinsdag, week in week uit in een lange goederentrein geladen, met bestemming Polen. Twee jaar lang. Drieënnegentig keer."

Het was een uitermate wreed kat- en muisspel dat door de SS werd gespeeld. Wie geld had of relaties of wie kans zag een of ander baantje te krijgen bij de Joodse Raad, die kon aan papieren komen waardoor zijn deportatie tot nader order werd uitgesteld. Maar de SS liet die *'Sperren'* geheel naar eigen believen telkens *'platzen'* en dan werden er weer nieuwe groe-

pen naar Westerbork gebracht. Met zorgvuldig voorbereide razzia's werden de joden per straat of stadswijk door SS en *Grüne Polizei* opgehaald. Tot de laatste slachtoffers behoorden de leden van de Joodse Raad, die voor de Duitse bezetters als spreekbuis en als marionet had gediend. Iedereen die zich probeerde te onttrekken aan de deportaties door onder te duiken en – zoals het geval was met het gezin van Otto Frank – verraden werd, kwam als zogenaamd 'strafgeval' automatisch in de Poolse concentratie- en vernietigingskampen terecht. Alleen wie tot een geprivilegieerd groepje behoorde, kon hopen naar Bergen Belsen of Theresienstadt te gaan. Daartoe behoorden diegenen die konden aantonen dat ze nog een tweede nationaliteit bezaten of geschoolde arbeiders die in sectoren werkten die voor het oorlogsvoerende Duitsland belangrijk waren. Ook joodse mannen die als voormalig Duits frontsoldaat in de eerste wereldoorlog een onderscheiding voor hun dapperheid hadden gekregen, behoorden daartoe. Maar ook die zogenaamd 'bevoorrechten kampen' betekenden, zoals al gauw zou blijken, voor maar al te veel mensen de dood.

Ondertussen zonk het land weg in chaos. Het geduld van de meeste Nederlanders om nog langer te buigen voor het dictaat van de bezetter was op. Hoe openlijker er verzet gepleegd werd, hoe bruter de SS en Gestapo reageerden. Sabotageaanslagen werden beantwoord met openbare executies van gijzelaars. Desondanks groeiden de hoop en het vertrouwen dat er weldra een eind zou komen aan de heerschappij van de nazi's, vooral nadat in juni 1944 de geallieerden in Normandië waren geland. Al een jaar daarvoor waren de Duitsers begonnen alle Nederlandse mannen tussen de zeventien en veertig voor de '*Arbeitseinsatz*' op te trommelen. Omdat maar weinigen aan die oproep gehoor gaven, gingen de bezetters ertoe over de mannelijke bevolking systematisch bij elkaar te drijven en naar het platgebombardeerde Duitsland te sturen. Alleen al tussen september en december 1944 trof minstens 120.000 Nederlanders dit lot.

Intussen kwamen op 12 september Amerikaanse troepen in Zuid-Limburg de grens over en twee dagen later waren Maastricht en een groot deel van de zuidelijke provincies bevrijd. De vrijheid leek nabij. Maar een poging om door middel van een luchtlanding bij Nijmegen en Arnhem een doorbraak te forceren voor de rest van het land faalde. De spoorwegstaking die de Nederlandse regering in Londen op hetzelfde moment uitriep en die de stroom-, gas- en voedselvoorziening grotendeels lam legde, leidde tot nieuwe represailles. In de grote steden in het westen zouden in de loop

van de daaropvolgende wintermaanden nog vele duizenden burgers door honger en kou een zinloze dood sterven. Eindelijk, op de avond van 4 mei 1945 werd de capitulatie van de Duitse troepen een feit. Koningin Wilhelmina keerde in een hongerlijdend en leeggeplunderd land terug.

Elndbalans

En de joden? De getallen berusten op schattingen en lopen nogal uiteen. Naar het schijnt hebben 2.000 van hen tijdig weten te vluchten. Volgens een betrouwbare statistiek hebben rond de 15.000 het op onderduikadres- sen overleefd dankzij de dappere hulp van vele Nederlanders. 10.000 zijn er bij huiszoeken ontdekt of zijn verraden. Van de ongeveer 110.000 gedeporteerden zijn er na de bevrijding 5.450 teruggekomen. Ouders zonder hun kinderen, kinderen zonder hun ouders, vrouwen zonder hun man, mannen zonder hun vrouw. Langzaam maar zeker werd de volle omvang van de massamoord bekend.

En de slotconclusie is maar al te bitter: in geen enkel land in West-Europa hebben de SS en de Gestapo ook maar bij benadering zo 'effectief' hun werk kunnen verrichten als in Nederland.

Dr. Volker Jakob en Annet van der Voort

Deze historische achtergrondsheets verscheen eerder in het boek *Anne Frank was niet alleen* (1990).

Noten

¹ Karl Kautsky, marxistisch politicus en publicist.

² Erich Kuttner, links politicus en schrijver.

³ Otto Landsberg, sociaal democratisch politicus, was minister van justitie (1919) en lid van de Duitse onderhandelingsdelegatie in Versailles.

⁴ Konrad Merz (pseudoniem voor Kurt Lehmann) was tijdens de Duitse bezetting ondergedoken. Hij bleef na de oorlog tot zijn dood in Nederland wonen. Was masseur en schrijver (in het Duits). Van hem is de gevleugelde uitspraak: "Wer rausgeschmissen wird, hat kein Heimweh" (Wie eruit wordt geschopt, heeft geen heimwee).